

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

प२७

ओनलाइन

वर्ष : २

स्थापना वर्ष : १९६०

संस्थापना वर्ष : २००७

अंक : ३

: परामर्शनसमिति :

कुमारपाण देसाई
प्रमुखा

लोणाभाई पटेल
वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सभ्य

भारती र. दवे
प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सलतंत्री :

प्रफुल्ल रावल

गुजराती साहित्य परिषद

भेद्यलणी ज्ञानपीठ ० क. ला. स्वाध्यायमंडिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,

'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन अने फॅक्स : २६५८७८४७

E-mail : gspamd@vsnl.net

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

अ नु क म

प्रमुखाश्रीनो पत्र

कुमारपाण देसाई

कविता

त्राण काव्यो • यंद्रकान्त शेठ, यार गजल • आदिल मन्सूरी, त्राण गीत
• मनोहर त्रिवेदी

अनुवाद

अक्षर अंग • धीरु परीज, अंग्रेज भाषांतर : प्रदीप भांडवावा

विवेचन

आधुनिक नवलकथा मिषे – सुरेश जोषी साथे अेक काल्पनिक मुलाकाल
• यंद्रकान्त टोपीवाणा

प्रतिभाव

पृथ्वीलोक अे ज आनंदलोक • धीरुभाई ठाकर

समीक्षा/ग्रंथावलोकन

प्रतिबद्ध वार्ताओ • मल्लिलाव ड. पटेल, आकाशमां गुजराती भाषानी
आधुनिक जनिजसंपत्ति • दिल्लीप ठवेरी, 'मन यीतरीअे' – मननी
गतिनो आलेख • डॉ. पिनाकिनी पंड्या, शिक्षणजगतने ताकती अेक
अनोभी नवलकथा : 'अंगदनो पग' • भकुल दवे

परिषदवृत्त

संकलन : अनिला दलाव

साहित्यवृत्त

संकलन : प्रफुल्ल रावल

आवरण

सी. डी. मिश्री

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ❖ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ❖ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ❖ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ❖ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- ❖ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ❖ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- ❖ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ❖ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ❖ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ❖ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ❖ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો જ અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ❖ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ' ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

પરિષદ-પરિવારના પ્રિય સ્વજનો,

સાહિત્યિક વિવાદો વિશે થોડી વાત કરીએ. આવા વિવાદો સાહિત્યિક વાતાવરણ સર્જતા હોય છે અને એમાંથી જ વૈચારિક આબોહવાનું નિર્માણ થતું હોય છે. એક અર્થમાં સાહિત્યિક વિવાદ એ સત્યની ઉપાસનાનો જ એક ભાગ છે. અર્ધસત્ય કે અસત્યની આજુબાજુ જામેલાં જાળાંને ભેદવા માટે આવો વિવાદ જરૂરી બને છે. સાહિત્યના હાર્દમાં રહેલા તત્ત્વને સમજવાની સુવિધા ઊભી કરનારા વિવાદોને આવકારવા જોઈએ. કોઈનીયે શેહમાં તણાયા વિના સાચું લાગ્યું હોય તે કહેવું અને તે અન્યને પ્રતીતિકર થાય તે રીતે સિદ્ધ કરી બતાવવું જરૂરી છે. જે તે વિષયની સ્પષ્ટતા માટે, એની તત્ત્વસિદ્ધિ માટે, એના વ્યાપ અને ઊંડાણનો તાગ મેળવવા ઉપકારક થતા વિવાદો જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના ઉત્કર્ષમાં ઉપકારક થતા હોય છે.

સંસ્કૃતમાં કહેવાયું છે : 'વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વબોધઃ ।' – એ તત્ત્વબોધ કરાવતા સાહિત્યિક વિવાદો દીર્ઘકાલીન છાપ મૂકી જાય છે. હા, એ પણ એટલું જ સાચું છે કે અંગત રાગદ્વેષને પોષવા માટે કે પોતાનો જુદો ચોકો બનાવીને એકપક્ષી સમર્થન માટે થતો વિવાદ લાંબે ગાળે કશી સાહિત્યિક મુદ્રા છોડી જતો નથી. સાહિત્યિક વિવાદની પાછળ સત્ય કે સત્ત્વની ઉપાસના ન હોય, તો થોડા સમયમાં એ બુદ્ધબુદ રૂપે ફૂટી જાય છે. અમુક વ્યક્તિ, 'સ્કૂલ' કે સંસ્થાવિરોધી લખવું એવા પાકા ઇરાદાથી થતો વિવાદ કલુષિતતા સિવાય બીજું કશું સર્જતો નથી.

સાહિત્યિક વિવાદનો પાયો તત્ત્વાવલંબી હોવો જોઈએ અને એની દલીલો તર્કસિદ્ધ હોવી જોઈએ. એમ હોય તો જ સાહિત્યને, સમાજને, એ વિષયને અને વિવાદકર્તાઓને – એમ સૌને કંઈ ને કંઈ લાભ થતો હોય છે. પોતાનો કક્કો ખરો કરવા કે અભિમાનને વશ થઈને પોતાની દલીલો ખોટી હોવા છતાં તેમને વળગી રહેવાનું વલણ એક પ્રકારની અપ્રામાણિકતા બતાવે છે. એવા વિકૃત વિવાદોથી ઊલટું વિદ્યા-જ્ઞાનનું વાતાવરણ ક્ષુબ્ધ થતું હોય છે.

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના આર્યસંસ્કૃતિ અને ગુજરાતનાં ઇતિહાસવિષયક નિરીક્ષણોએ, નરસિંહના સમય અને નરસિંહના કાવ્યના અર્થઘટન અંગે ઘણો વિવાદ થયો હતો. વળી મધ્યકાલીન સાહિત્ય વિશે 'ઊછળતા જીવનનું કચ્ચરિયું કરવાનો પ્રયોગ મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં સફળ રીતે કરવામાં આવ્યો છે' એ વિદ્યાને પછીના સમયમાં ઘણી ચર્ચા જગાવી હતી. પ્રેમાનંદ ચડે કે શામળ તે અંગે દલપતરામ અને નવલરામ વચ્ચે વિવાદ થયો હતો તે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' અને 'ગુજરાતી શાળાપત્ર'માં પ્રગટ થયો હતો. નરસિંહ, મીરાં,

અખો જેવા કવિઓના સમય વિશે; અખાના છપ્પાના અર્થો વિશે તેમજ નરસિંહ, મીરાં અને પ્રેમાનંદની સંદિગ્ધ કૃતિઓ વિશે પણ ઘણી ચર્ચા થઈ; પરંતુ કોઈ ચર્ચાએ સાહિત્યિક વિવાદનું રૂપ લીધું હોય તો તે પ્રેમાનંદનાં નાટકો વિશેની ચર્ચાએ. આ વિવાદનો પ્રારંભ મણિલાલ નભુભાઈના પત્ર પરથી થયો હશે તેમ અનુમાન કરી શકાય; કારણ કે તેમના પત્રના ઉત્તરમાં આનંદશંકર ધ્રુવ, કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ, 'કાન્ત' અને નરસિંહરાવ 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા'માં પ્રગટ થતાં પ્રેમાનંદનાં નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે. 'કાન્ત' અને નરસિંહરાવ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપે છે કે આ નાટકો પ્રેમાનંદે લખેલાં નથી, પણ કોઈ 'અર્વાચીન લેખકે લખેલાં છે' અને તેની જાહેર ચર્ચા કરવાની તત્પરતા પણ દાખવે છે. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાના ઉપક્રમે પ્રગટ થતી 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા' ચાલુ રાખવાની અને આનંદશંકર ધ્રુવ 'સારા સહૃદય વિદ્વાન' મળે તો સંપાદન ચાલુ રાખવાની ભલામણ કરે છે.^૨

આમાં હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, ગજેન્દ્ર લા. પંડ્યા જેવા સાહિત્યકારોએ તેમજ 'સાહિત્ય', 'જ્ઞાનસુધા', 'સમાલોચક' અને 'સુદર્શન' જેવાં સાહિત્યિક સામયિકોએ પણ રસ લીધો. નરસિંહરાવે ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ અને એ પછી ભરૂચમાં આપેલાં ભાષણોમાં આ નાટકો વિશે શંકા ઉઠાવતાં પાંચ દલીલો કરી હતી, જેનો ઉત્તર 'સમાલોચક'માં પ્રગટ થયો હતો અને તેમાં "નરસિંહરાવ કલ્પનાઓ કરે તેના કરતાં ગ્રંથો લખી આપનાર લેખકરૂપી 'મુદ્દમાલ' પકડી આપે" એમ કહ્યું હતું. પ્રેમાનંદના નામે ચડાવેલાં નાટકો વિશેની ચર્ચામાં નાટકોને સાચા માનનારા લોકોની રમૂજ કરવાના હેતુથી નરસિંહરાવે 'એક અમૂલ્ય ગ્રંથની શોધ' નામે લેખ લખ્યો હતો, જેમાં કવિ ભાલણે પોતાના હસ્તાક્ષરથી આ ગ્રંથ લખ્યો છે અને ભાલણના વખતમાં નાટકો ભજવાતાં હતાં અને પ્રેમાનંદનાં નાટકો ભજવાતાં એણે જોયાં હતાં એવી વિગતો મળે છે ! આ ગ્રંથ ખરેખર પ્રાપ્ત થયો છે એમ સમજીને એના પર ચર્ચાપત્રો પણ પ્રગટ થયાં હતાં !^૩ ડૉ. પ્રસન્ન વકીલે પીએચ.ડી.નો મહાનિબંધ 'પ્રેમાનંદની સંદિગ્ધ કૃતિઓ' લખીને આ નાટકોનું કર્તૃત્વ પ્રેમાનંદનું નથી એવું સાબિત કરી આપ્યું.

નર્મદ અને દલપતરામના સમયમાં નર્મદની કવિતા ચડે કે દલપતરામની – એવી ઘણી ચર્ચા ઉભયના પ્રશંસકોએ અને વર્તમાનપત્રોએ જગાવી. હીરાચંદ કાનજીએ 'મિથ્યાભિમાનખંડન' નામે લેખ લખીને નર્મદની કવિતા અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ પર સૌપ્રથમ આકરી ટીકા કરી હતી. દલપતરામની ઉચ્કેરણીથી હીરાચંદે આમ લખ્યું છે તેમ નર્મદ 'મારી હકીકત'માં નોંધે છે. નર્મદે 'સભામાં વાણીની છટાથી જેવું તેવું ગટરપટર બોલી દિગ્વિજયી છઉં એવું દેખડાવે છે' એવી દલપતરામ પર ગર્ભિત રીતે ટીકા કરી હતી. એ સમયે 'પંચે' તો એનું દઠાચિત્ર બનાવ્યું હતું કે જેમાં નર્મદ અને દલપતરામને એકબીજાની ચોટલી પકડીને કુસ્તી કરતા બતાવ્યા હતા. આ બંને વચ્ચે વૈમનસ્ય સર્જાય તેવા બનાવો બન્યા હોવા છતાં ૧૮૭૩-૭૪માં નર્મદના 'સરસ્વતીમંદિર'ના વાસ્તુસમયે દલપતરામ સુરત ગયા હતા અને પછીને વર્ષે સુરતમાં દલપતરામના પુત્રના લગ્નસમયે નર્મદ વરઘોડામાં અગ્રણી થઈને ફર્યાં હતો તેમજ વરપિતાની પહેલી પાઘડી દલપતરામના વેવાઈએ નર્મદને બાંધી હતી. આ સાહિત્યસ્પર્ધાને પરિણામે દલપતરામે અનેક નવા કવન-વિષયો પસંદ કર્યા

તેમજ તેમની કાવ્ય-ભાવનાનું ધોરણ પણ થોડું પરિષ્કૃત થયું. રમણભાઈ અને નરસિંહરાવે શીઘ્ર કવિતા પર પ્રહારો કરીને દલપતરામની કવિતા પર મરણતોલ ઘા કર્યો. એક આખા જમાના દરમ્યાન દલપતરામની પર પ્રહારાત્મક વિવેચન થતું રહ્યું, તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા ઘટી અને અનુકરણ ઓછું થયું. સંજાનાએ દલપતરામની કવિતાની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ગુજરાતી કવિતા પર એની ખાસ અસર ન થઈ અને શીઘ્ર કવિતાના વિરોધને પરિણામે હિંદી કવિતૈશીલી ગુજરાતીમાં પ્રવેશી શકી નહીં.

સાહિત્યિક વિવાદ વિશે વિચારીએ ત્યારે મણિલાલ નભુભાઈ, રમણભાઈ નીલકંઠ, નરસિંહરાવ અને બલવંતરાય જેવા સાહિત્યકારોએ જગવેલી ચર્ચા યાદ આવે છે. મન:સુખરામના સંસ્કૃતપ્રધાન ભાષામાં લખાયેલા નિબંધોની કૃત્રિમ અને આડંબરી શૈલીની નરસિંહરાવ અને રમણભાઈએ ટીકા કરી. એમના સંસ્કૃત ભાષાના આગ્રહથી તદ્દન સામા છોડેનું દષ્ટિબિંદુ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ રજૂ કર્યું અને એમણે ભાષા સાદી, સરળ અને સમજાય તેવી હોવી જોઈએ એમ કહ્યું. મણિલાલ નભુભાઈએ કહ્યું કે સાહિત્યની ભાષા યથાર્થ અને વિષયને અનુરૂપ હોવી જોઈએ. એમણે કહ્યું કે ભાષાની સાદાઈને સમજીએ છીએ, પણ એનો અર્થ એ નથી કે ચીંથરાં પહેરીને ફરવું. મણિલાલ નભુભાઈએ 'સુદર્શન'માં ગુજરાતના લેખકો વિશે લેખમાળા લખી હતી અને તેમાં લેખકોના પાંચ વર્ગો પાડ્યા હતા, જેમાં પ્રાચીન પક્ષના લેખકોનો એક વર્ગ હતો અને એ જ રીતે યથાર્થ પક્ષના લેખકોનો અન્ય વર્ગ હતો આની સામે પણ એમના સમયમાં ઊંડાપોહ થયો હતો. શ્રી હરગોવનદાસે 'વિચારસાગર' અને 'સયાજીવિજય'માં લખ્યું કે મણિલાલે વડોદરા રાજ્ય માટે કરેલાં ભાષાંતરો ખોટાં છે. તેનો જવાબ પ્રહલાદજીએ 'વડોદરાવત્સલ'માં આપ્યો હતો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રથમ અધિવેશન પૂર્વેથી છેક ૧૮૮૮માં 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં નરસિંહરાવે પ્રગટ કરેલા લેખ દ્વારા જોડણી અંગેનો વિવાદ ચાલે છે. ૧૮૯૬માં 'જ્ઞાનસુધા'માં નરસિંહરાવે ગોવર્ધનરામનાં જોડણીવિષયક મંતવ્યોની આકરી ટીકા કરી હતી. આ જોડણીવિષયક વિવાદો અત્યારે ઊંઝા જોડણી અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની 'સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ'ની જોડણી વચ્ચે પણ ચાલી રહ્યો છે.

એક સમયે પારસી ગુજરાતી ભાષા અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા વચ્ચે પણ વિવાદ ચાલતો હતો, જે અંગે કવિ ખબરદારે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા માટેનો આગ્રહ વ્યક્ત કરતાં અને આ વર્તમાનપત્રોમાં ખૂબ ચળવળેલા વિવાદને ઠારતાં કહ્યું કે, 'જેમ હિંદુ સત્ય, મુસ્લિમ સત્ય તેમ પારસી સત્ય તેમ કહેવાય કે બોલાય નહીં, તેમ ભાષા પણ એક જ છે. જુદા જુદા પ્રદેશમાં બોલાતી બોલીઓમાં ભેદ હોઈ શકે, પણ ભાષામાં ભેદ પડતો નથી.'

શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ કહ્યું છે તેમ, નરસિંહરાવે ગુજરાતી સાહિત્યપ્રદેશમાં 'પૂરાં ૪૦-૫૦ વર્ષ ગુજરાતી સાહિત્યના સેન્સર (સત્તાધારી નિયામક)નું પદ ભોગવ્યું હતું.'^૪ નરસિંહરાવ અને ગોવર્ધનરામ વચ્ચે જો જોડણી વિશે વિવાદ થયો તો કેશવ હર્ષદ ધ્રુવનાં સંપાદનો વિશે પણ નરસિંહરાવે ચર્ચા કરી હતી. રમણભાઈ નીલકંઠ અને નરસિંહરાવની ચર્ચાઓએ આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી, તો બલવંતરાય ઠાકોરે અર્થઘન કવિતા અને સોનેટ સ્વરૂપની જિંકર કરી.

કવિ ન્હાનાલાલના અપદ્યાગદ્ય અને પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરના સળંગ અગેય પ્રવાહી

પદારચના-વિષયક વિચારોએ પણ ચર્ચા જગાવી હતી અને તેમાં બલવંતરાયે મનહરરામ હરિરામની ભૂલ દર્શાવીને 'શુદ્ધ કાવ્યના સોનેરી મધ્યબિંદુ' તરીકે આ પ્રકારની રચનાઓને ઓળખાવી હતી.

અપદ્યાગદ્ય વિશે રણજિતરામ, ન્હાનાલાલ, નરસિંહરાવ, આનંદશંકર ધ્રુવ, પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર, કવિ ખબરદાર, કેશવ શેઠ, વિજયરાય વૈદ્ય, ભૃગુરાય અંજારિયા અને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી વગેરેએ સારી એવી ચર્ચા કરી હતી. ન્હાનાલાલ પછી આ અપદ્યાગદ્ય માત્ર પ્રતિકાવ્યો કે હાસ-પરિહાસનાં કાવ્યોમાં સવિશેષ પ્રયોજાયું, પરંતુ અપદ્યાગદ્યની ચર્ચાએ કાવ્યની ગેયતા, ડોલન અને સંગીત સાથેના સંબંધ અંગે સારી એવી છણાવટ કરી. ન્હાનાલાલે 'વસંતોત્સવ'માં કરેલા અછાંદસના પ્રયોગ અંગે ન્હાનાલાલ અને નરસિંહરાવ વિરુદ્ધ બલવંતરાય ઠાકોરે ચર્ચા કરી, જ્યારે બલવંતરાય ઠાકોર અને ખબરદાર વચ્ચે અગેય અર્થપ્રધાન કવિતા વિશે સારો એવો વિવાદ ચાલ્યો હતો.

આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવનો સાહિત્યપ્રવેશ એક ચર્ચાપત્ર દ્વારા થયો. એમણે અદ્વૈતસિદ્ધાંતના પ્રકાશમાં પ્રાર્થનાસમાજના મોક્ષ સંબંધી સિદ્ધાંતની તર્કબદ્ધ કડક ટીકા કરી. આના પ્રત્યુત્તર રૂપે રમણભાઈએ 'જ્ઞાનસુધા'માં ઉત્તર આપ્યો, જેનો આનંદશંકર ધ્રુવે આપેલો ઉત્તર ૧૮૮૨ના એપ્રિલમાં 'સુદર્શન'માં મળે છે. મણિલાલ નભુભાઈના 'સુદર્શન' અને રમણભાઈ નીલકંઠના 'જ્ઞાનસુધા' વચ્ચે જે સુદીર્ઘ વિવાદ ચાલ્યો તેનું બીજા આનંદશંકર ધ્રુવનાં આ ચર્ચાપત્રોમાં રહેલું છે. મણિલાલ નભુભાઈના ગ્રંથ 'સિદ્ધાંતસાર'નું 'જ્ઞાનસુધા'માં કાન્તે પત્ર રૂપે કરેલું અવલોકન એ ગુજરાતમાં દ્વેત અને અદ્વૈત સિદ્ધાંતને અવલંબીને ચાલેલી રસિક ચર્ચા ગણાય. ૧૮૮૪ના માર્ચથી ડિસેમ્બર સુધી 'જ્ઞાનસુધા'ના અંકોમાં 'કાન્ત' મણિલાલ નભુભાઈના 'સિદ્ધાંતસાર' પુસ્તક પર પ્રકરણવાર કટાક્ષરૂપ પ્રહારો દ્વારા વેદાંતી વિચારસરણીની ટીકા કરે છે, પરંતુ એ પછી મણિલાલના મેળાપે કાન્તનું વિરોધી વલણ ઓગળી જાય છે અને તેઓ 'જ્ઞાનસુધા'માં કાન્તાએ કાન્તને લખેલા પ્રત્યુત્તર રૂપે પોતાનું વિચાર-પરિવર્તન દર્શાવે છે તેનાથી પછી રમણભાઈને આઘાત પણ લાગે છે.

રમણભાઈ નીલકંઠ અને મણિલાલ નભુભાઈ વચ્ચે સાહિત્ય ઉપરાંત સમાજસુધારણા, કેળવણી અને અદ્વૈત સિદ્ધાંતને અનુલક્ષીને ચર્ચાઓ ચાલે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવું વાદ્યુદ્ધ વિરલ છે. જિંદગીભરના ઉગ્ર મતભેદને કારણે બંનેને સહન પણ કરવું પડ્યું હતું, પરંતુ મણિલાલના અવસાન વખતે રમણભાઈ નીલકંઠે લખેલો શ્રદ્ધાંજલિલેખ એ એક ઉમદા પ્રતિપક્ષીની મણિલાલને અપાયેલી ભવ્ય અંજલિરૂપ છે. આ વિવાદોએ શાસ્ત્રીય ચર્ચા અને તત્ત્વવિચાર માટે ગુજરાતી ભાષાને પલોટી આપી તે એનો સરવાળો થયેલો મહત્ત્વનો લાભ ગણાય.

કનૈયાલાલ મુનશીના સમયથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'કલાને ખાતર કલા'ની ચર્ચા ચાલે છે. આ વિષયમાં મહાત્મા ગાંધીની સાથે કનૈયાલાલ મુનશીને પ્રામાણિક મતભેદ હતો. 'I follow the Mahatma' એમ મુનશી કહેતા હતા, છતાં તેઓ એમનાથી ગૌરવભરી રીતે જુદા પડતા હતા. એમણે ગાંધીજી પ્રત્યેની માનવૃત્તિ જાળવી રાખીને પોતાના વિચારોમાં કશીય બાંધછોડ કરી નહીં. સાહિત્યિક વિવાદોમાં આવી સમતોલબુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મ વિવેક જાળવવાં મુશ્કેલ છે, પણ મુનશી તે જાળવી શક્યા હતા.

ગાંધીજીના 'કોસિયો સમજી શકે તેવી' ભાષાના આગ્રહે અને 'કલા જીવનની દાસી' છે એવા વિચારે સાહિત્યજગતમાં ઘણો વિવાદ જગાવ્યો હતો. કાંતિલાલ વ્યાસના ભાષાશાસ્ત્રના પુસ્તકનું અવલોકન જ. એ. સંજાનાએ 'ફાર્બસ ત્રૈમાસિક'માં પ્રગટ કર્યું અને જ. એ. સંજાનાએ 'નમોસ્તુ તે વ્યાસવિશાલબુદ્ધયે' એમ કહીને કટાક્ષ પણ કર્યો હતો. સંજાનાનાં કેટલાંક અવલોકનોએ વિવાદ જગાવ્યો હતો. 'કલમ અને કાગળ સાથે અડપલાં કરવાની ટેવ' હોવાનું કહેતા જ. એ. સંજાનાએ મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલના 'શાર્કુતલ'ના અનુવાદ વિશે અને પારસી ગુજરાતી અને સાક્ષરી ગુજરાતી વિશે ઘણી ચર્ચા કરી.

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક અને ખબરદાર વચ્ચે 'પ્રસ્થાન' અને 'કોલક'ના 'માધુરી'માં ચર્ચાપત્રો દ્વારા ઘણો લાંબો વિવાદ ચાલ્યો હતો. કવિ સુન્દરમ્ અને કોલક વચ્ચેનો વિવાદ જાણીતો છે. કોલકે ખબરદારનો પક્ષ લીધો હતો અને તેની સામે કવિ સુન્દરમે જવાબ આપ્યો હતો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ એમ લખ્યું કે આધુનિકો કવિતાનું તત્ત્વ સમજતા નથી. તેથી સુરેશ જોષીએ ઊંડાપોહ શરૂ કર્યો હતો. ઉમાશંકર જોષીએ આધુનિકોનો પક્ષ લીધો હતો અને તેને પરિણામે વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી અને ઉમાશંકર જોષી વચ્ચે વિવાદ ઊભો થયો હતો, પરંતુ ઉમાશંકરભાઈએ કુશળતાથી એ વિવાદને રચનાત્મક દિશામાં વાળી લીધો હતો. આ પ્રસંગ વિશે વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ એક તબક્કે અંગત વાતચીતમાં કંઈક વેદનાથી કહ્યું હતું, 'મેં રોટલો માગ્યો ને એમણે મને પથરો આપ્યો.'

સુરેશ જોષીએ કરેલી ચર્ચાઓથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિક હવામાન બંધાય છે. સાહિત્યનો શુદ્ધ કલાપરક દષ્ટિએ વિચાર, પરંપરાપ્રાપ્ત સાહિત્યનું કડક પરીક્ષણ, મૂલ્યનિરપેક્ષતા, આકારવાદ અને આધુનિકતા, નૂતન પ્રયોગોની વિશેષતા દર્શાવીને એમણે કરેલી સાહિત્યિક ચર્ચાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સક્રિય વિધેયાત્મક આંદોલનો જગાવે છે. એમણે કરેલી સાહિત્યિક ચર્ચાએ એમની આધુનિકતાની વિચારધારાને વિવિધ રીતે ઉપસાવી આપી છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રે એમના સમયે જાગેલા વિવાદો અંતતોગત્વા નવી આબોહવાના સર્જનનું કારણ બને છે. 'વૈષ્ણવજન' કાવ્યના કર્તૃત્વ વિશે, રસાભાસ વિશે કે પછી પહેલું સોનેટ કે પહેલું હાઈકુ કોણે લખ્યું એ વિશે પણ વિવાદ થયો. જોરાવરસિંહ જાદવના લોકસાહિત્યના પુસ્તક અંગે શ્રી કનુભાઈ જાની અને જયંત કોઠારીનું અવલોકન, મધુ રાય અને ભરત નાયક વચ્ચે નાટક વિશેની ચર્ચા તથા કલાપીનાં કાવ્યો અંગે જયંત કોઠારી અને રમેશ શુક્લ વચ્ચેનો સાહિત્યિક વિવાદ પણ નોંધપાત્ર ગણાય અને અત્યારે વિચાર કરીએ તો જોડણી અંગેના વિવાદ ઉપરાંત સાહિત્યકારની કર્મશીલતા અંગેનો વિવાદ વગેરે પણ ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.

મણિલાલ, રમણભાઈ નીલકંઠ કે સુરેશ જોષીની સાહિત્યિક ચર્ચાના મૂળમાં અભ્યાસ હતો, એવા અભ્યાસપૂર્ણ વિવાદો આજે ઓછા જોવા મળે છે. વિદ્રોહાત્મક ને ખંડનાત્મક વૃત્તિ હોય અને ઉપરછલ્લું જ્ઞાન હોય, અને તેમ છતાં જો વિવાદોના મધપૂડા છેંછેડવામાં આવે તો ડંખ ઝાઝા મળે ને મધ વિના ચલાવી લેવું પડે એવી દુર્દશા પેદા થાય.

આજની પરિસ્થિતિમાં તત્ત્વાભિનિવેશવાળા વિવાદો બહુ ઓછા મળે છે. સાહિત્યના ભાવિ અંગેની ઉદ્દાસીનતા, ક્યાંક અભ્યાસદારિદ્ર્ય તો ક્યાંક સર્જક-વિવેચકની નિષ્ક્રિયતા પણ નબળા વિવાદોના કારણ રૂપે હોઈ શકે. ઉત્તમ તત્ત્વાભિગમવાળી સંગીન વૈચારિક

ભૂમિકા પર નિર્ભર એવા, જીવન અને સાહિત્યપદાર્થનો સાચો રસ દાખવતા અને જ્ઞાન-કળાના ક્ષેત્રે – સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે આરોગ્યપ્રદ ને વિકાસપ્રેરક હવામાનનું નિર્માણ કરતા, આપણા મહત્ત્વના વિવિધ વિવાદોને આવરી લઈ તેમની સાધકબાધક તત્ત્વચર્ચાનો નિષ્કર્ષ રજૂ કરતા એક મજબૂત સ્વાધ્યાયગ્રંથની આપણને પ્રતીક્ષા છે. આપણી એ પ્રતીક્ષા ફળે એવી સદ્ભાવના.

– કુમારપાળ દેસાઈ

સંદર્ભ

૧. 'ગુજરાત : એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ અને અન્ય આદિવચનો', લે. કનૈયાલાલ મુનશી, ભાગ પહેલો, પૃ. ૬૪.
૨. 'મ. ન. દ્વિવેદી સાહિત્યશ્રેણી', સુદર્શન ગદ્યગુચ્છ-૪, સં. ધીરુભાઈ ઠાકર, પૃ. ૪૬૩-૪૭૦.
૩. 'મનોમુકુર', લે. નરસિંહરાવ ભોળાભાઈ દિવેટિયા, ગ્રંથ-૧, પૃ. ૪૨૫.
૪. 'સમસંવેદન', લે. ઉમાશંકર જોશી, પ્રથમ આવૃત્તિ, પૃ. ૧૨૬.
૫. 'સમાલોચક', સં. રમણલાલ નીલકંઠ, પુસ્તક-૨૩, અંક-૬, વર્ષ ૧૯૧૮.

પરિષદના આજીવન સભ્યો જોગ...

આદરણીય મુરબ્બીઓ અને મિત્રો,

'પરબ'ના છેલ્લા કેટલાક અંકોથી આપ સૌને ઉદ્દેશીને અપીલ કરવામાં આવી રહી છે. 'પરબ'ના વાર્ષિક સાડાત્રણ લાખના ખર્ચને પહોંચી વળવા તેમજ 'પરબ'ને રૂપરંગ તથા સામગ્રીથી વિશેષ સમૃદ્ધ કરવા પરિષદના દરેક આજીવન સભ્ય પોતે જે રકમમાં આજીવન સભ્યપદ મેળવ્યું હોય તે રકમ અને પરિષદના આજીવન સભ્યપદ માટેની હાલની રકમ રૂ. ૨૦૦૦ વચ્ચેના તફાવતને ધ્યાનમાં રાખી યોગ્ય રકમ પરિષદને મોકલી આપે તેવી પરિષદની વિનંતીનો ઉમળકાભર્યો પ્રતિભાવ સાંપડ્યો છે. કેટલાક સભ્યોએ તો તફાવતની રકમ કરતાં પણ વધુ રકમ મોકલી છે. અત્યાર સુધીમાં આ રીતે પરિષદને રૂ. ૨,૧૮,૧૦૫નું દાન મળ્યું છે ને દાનનો આ પ્રવાહ ચાલુ છે.

આ રકમ મોકલાવવાની બાકી હોય તેવા સભ્યોને મારી હૃદયપૂર્વકની વિનંતી છે કે તેઓ સત્વરે પોતાને યોગ્ય લાગે તેટલી રકમનો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નામનો ચેક અથવા આટલી રકમ રોકડેથી મોકલી આપે.

'પરબ'ના મે ૨૦૦૭ના અંકથી બદલાયેલાં રૂપ-રંગ આજીવન સભ્યોના ઉત્સાહ અને ઉમળકાને આભારી છે.

રતિલાલ બોરીસાગર
વહીવટી મંત્રી

કવિતા

ત્રણ કાવ્યો | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

૧. ને છતાં ખડો છું...

ભીની હવા
ભીના શ્વાસ
ભીતોમાં ભેજલી વાસ
બારીઓ અંધ
બારણાં બંધ
રસ્તા થાકેલા ને હતાશ
ઊખડેલા ઉંબર
ઊજડેલાં અંતર
પાન તૂટેલાં
ગાન બટકેલાં
ખંડેરોમાં ખડખડતી પાનખરની પીળાશ !
હું ખડો છું
દંડો છે હાથમાં
ગલ્લી છે ગબ્બી પર
પણ ઈકતો નથી ગલ્લી...
દાવનો ભાર છે માથે
ને છતાં ખડો છું,
ઈકતો નથી ગલ્લી
ગલ્લી ગબ્બી પર છે છતાં...
બંધિયાર હવામાં
લકવાયો છે દંડો હાથમાં...

૨. શા માટે ? શા માટે ?

કોણ ઢળે છે ને કોણ ઢળે છે ?
કોણ વળે છે ને કોણ વળે છે ?
કોણ શ્વાસની સાથે
ને સમયની સાથે
ફેરવતું રહે છે આપણને
અંદર અને બહાર ?

પૃથ્વી ને આકાશ
જળ, વાયુ ને અગ્નિ
- આ સર્વને વલોવતો રવેયો
કોણ ફેરવ્યા કરે છે સતત આપણામાં ?
આપણામાં કશુંક એવું છે જે
અડતાં અડતાંમાં થઈ જાય છે અદૃશ્ય,
કશુંક એવું છે જે
શ્રવણે પહોંચતાં પહોંચતાં થઈ જાય છે નિઃશબ્દ,
કશુંક ચમકીને મીંચાઈ જાય છે અંધકારમાં,
કશુંક વણતાં વણતાંમાં વિખેરાઈ જાય છે તાર તાર,
કશુંક દેતાં દેતાંમાં તો દડી જાય છે
ને કશુંક લેતાં લેતાંમાં તો ઊડી જાય છે...
વાદળોં ઘેરાતાં ઘેરાતાં
ફરી વળે અંદરના આકાશમાં
ને વીજળીઓ સબોડાતી રહે છે
અંદરના ઓથાર પર !

ટીપાં ફૂટે છે પણ ટપકતાં નથી
ચાતકની ચાંચ રહી જાય છે તરસીલી ખુલ્લી !
પલ પલને પગલે ચંપાતા રસ્તાઓની જોખમી સળવળ,
પનઘટ ને પરબ પર અમળાતી તરફડ
ખાલીખમ રહેંટનો ભેંકાર નિઃશ્વાસ :
શું ભરાય છે ને શું ઉલેચાય છે ?
જોવાનું ને જૂરવાનું,
જૂરવાનું ને જીવવાનું,
આમ તો બધુંયે બંધ બધી બાજુથી
ને છતાં કોણ આપણામાં જાગતો રહીને
સતત પોતે ચાલે છે ને આપણને ચલાવે છે ?
શા માટે ?... શા માટે ?...

૩. તેની જ પ્રતીક્ષા !

કેટકેટલાં જંગલ ચરી ખાધાં
ને કેટકેટલાં ખેતર ખેડી ખાધાં !
ને છતાંયે ભાઈ તો ભૂખ્યા ને ભૂખ્યા !
કેટકેટલા કૂવા ને કેટકેટલી નદીઓ ઢીંચી !
ને તોય ભાઈ તરસ્યા ને તરસ્યા !
પહાડના પથરા કર્યા, ખડકની રેતી કરી
ને સતત વિસ્તારતા ગયા સીમાડા મરુથલના !

કેટકેટલી ઈંટો પાડી, કેટકેટલાં નળિયાં પાડ્યાં
ને માટીની છાતીના કર્યા ઢૂવા !
હરિયાળીને કચડતા ને સીમશેઢાને ભરખતા
ચારેય બાજુ દોડાવ્યા કર્યા અજગર
એમના ભરડામાં કેટકેટલાં ભચડાયાં ગામ
ને કેટકેટલાં ભીંસાયાં નગર ?

આ તો ભરચક વસ્તી વચાળે જ
દોડવા માંડ્યો છે એક પાગલ હડકવા !
અહીં ભરે લાવું, પણ ભરે લાવું,
કોઈ નહીં સલામત કોઈ પણ ખૂણે !

ધરતી તો દિવસરાત દગાતી ને દબાતી !
મૂગી મૂગી મૂકતી રહે ગરમ ગરમ નિસાસા !
જેણે કરી અહલ્યાની શલ્યા
એ ક્યાંથી ભેટી ગયા આપણા આ ધરતીના જાયાને ?
હવે તો રામ આવે તેની જ આશા;
તેની જ કરવાની રહી હવે પ્રતીક્ષા !

૧. ચાદર ખસેડીને

આ ધોરી માર્ગથી બીજી તરફ ફેંટાતી કેડીને
ફરું છું હું સદા સાથે લઈ ત્યાંથી ઉખેડીને.
નિરાંતે ચાલવા માટેનો હું રસ્તો કરી લઉં છું
આ નક્શાનાં શહેરોને જરા આઘાં ખસેડીને.
આ મારા બિન-નિવાસી દિવસોમાં હૂંફ છે એની
બિછાઉં છું ને ઓહું છું ગઝલની આ પછેડીને.
દિવસ વીતે છે દીવાલોની સાથે વાત કરવામાં
ને આખી રાત ખખડાવ્યા કરું છું પગની બેડીને.
સફાળી જાગીને જાણે ચડું છું દાદરો પાછો
હું જ્યારે સ્વપ્નમાં જોઉં છું પેલી સૂની મેડીને.
હું વર્ષો બાદ પાછો પાદરે આવીને આ ઊભો
તમે સૌ ખુશ હતા કેવા મને ઘરથી તગેડીને.
બધાયે સ્નેહીઓ આવ્યા છે ઊંડે દાટવા 'આદિલ'
હવે તો આંખ ખોલો જોઈ લો ચાદર ખસેડીને.

૨. ફૂટી જતાં પહેલાં

કરે છે જોર કેવું ફટ્ટ દઈ ફૂટી જતાં પહેલાં
અરે આ ગેસકુગો હાથથી છૂટી જતાં પહેલાં.
ગગનચુંબી ઇમારત કોઈની સામે નથી જોતી
બહુ અક્કડ રહે, પળવારમાં તૂટી જતાં પહેલાં.
ઘડી પહેલાં પ્રવાસીને ખબર પડવા નથી દેતા
અરે આ મોટા મોટા સેતુઓ તૂટી જતાં પહેલાં.
ઇલમ શીખી લે પહેલાં શૂન્યનો સરવાળો કરવાનો
બધાયે અક્ષરો ને આંકડા ઘૂંટી જતાં પહેલાં.
ઊઘાડી જો ભર્યા ભંડારનું તાળું કટાયેલું
અચાનક એક દિવસ એકદમ ખૂટી જતાં પહેલાં.
ઘણું નજદીક છે ને ઝટ દઈ પહોંચી જવાશે ત્યાં
પ્રથમ આબુ જઈ આવો તમે ઊંટી જતાં પહેલાં

સમંદર સમજી પોતાને એ ઘૂઘવતો ફરે 'આદિલ'
સપાટી પરનો પરપોટો તરત ફૂટી જતાં પહેલાં.

૩. જુઓ કેવા નજર ઢાળી...

જુઓ કેવા નજર ઢાળી અદબ વાળીને ઊભા છે
આ પડછાયાઓ આખ્યા ગામને બાળીને ઊભા છે.
ખરેખર સત્ય શું છે તેની સૌને જાણ છે અહીંયાં
બધાયે ચુપ રહેવાનું વચન પાળીને ઊભા છે.
અચાનક સૌની આંખોમાં ચમક આવી ગઈ કેવી
બધા સોનેરી મુદ્રા કોશને ભાળીને ઊભા છે.
સહજ સંકેત જેવું પણ નથી કોઈની આંખોમાં
અને ચહેરા ઉપરના ભાવ સંભાળીને ઊભા છે.
ચપોચપ બંધ હોઠો પર થરકતા મૌનની પાછળ
બધા શબ્દોના ઘોડાપૂરને ખાળીને ઊભા છે.
ટપોટપ બારીઓ વાસી દીધી અંદરથી કિલ્લાની
અને દરવાજે મોટું તાળું ટિંગાડીને ઊભા છે.
ખબર પડતી નથી ક્યારે ચુકાદો આવશે સૌનો
અધીરા, સળિયા પાછળ સાવ કંટાળીને ઊભા છે.
જુઓ શોભે છે કેવી કાલિમા એકેક મોઢા પર
જે દુનિયાભરમાં ખુદનું નામ અજવાળીને ઊભા છે.
બધાયે પોપટો નિર્દોષ હોવાનું રટણ કરતા
પુરાવા જે હતા તે તો બધા ચાળીને ઊભા છે
કશે પણ લાલ કાળા ડાઘ દેખાતા નથી 'આદિલ',
બધાયે હાથ ધોઈ આંગણું વાળીને ઊભા છે.

૪. આ જિંદગીયે...

આ જિંદગીયે ખરેખર મજાક લાગે છે
કે ઘરમાં બેસી રહેવાનો થાક લાગે છે.
ઘડી ઘડી હવે પડછાયા જાય રિસાઈ
કે વાતવાતમાં એનેય નાક લાગે છે.
બધાય પંથ વળી જાય છે તમારી તરફ
તમારા પંથે બધાયે વળાંક લાગે છે.

મરણ દરેકની સાથે કર્યા કરે રકઝક
 બહુ અનુભવી જૂનો ઘરાક લાગે છે.
 અમાસ આવતા ફિક્કો ને ઓગળેલો ચાંદ
 મિલનની પૂનમે તો ફૂલફટાક લાગે છે.
 હજીયે કંપે છે 'આદિલ' બધાય પડછાયા,
 કોઈના નામની ચોમેર ધાક લાગે છે.

ત્રણ ગીત | મનોહર ત્રિવેદી

૧. સીમ-થાકોડો ઓંગળે

સીમ-થાકોડો ઓંગળે : પડે ઝાલરથી જ્યાં સાદ ચોરાનો

ઘર-ઢાળું જો જાય છે ગોધણ એમ આ મારગ જાય
 ધૂળથી ભરી કેડીયું, નદી જોઈ સાંજુકી ન્હાય
 મોલને રેઢો મેલ્ય તું-તારે, વાયરો વાયો હાલ્ય, પોરાનો.

હોઠમાં વેતી ફૂંકને ઝીલે ઉમળકાથી શંખ
 ધૂપની છાલક વાગતાં, રહે ક્યાંય ના ઝીણો ડંખ
 ગામ, જે વેરવિખેર તે પરોવાય છ નાતો છે સોય-દોરાનો.

થે વાળુની વેળ્ય : લગીરે કોઈને નથી ખ્યાલ
 ચાસ ભેળી હથેળીયું સોતે કંઠને દેતી તાલ
 જીવમાં મળે જીવ, પછી તો કોણ આવેનો, કોણ ઓરાનો ?

૨. માથે બાંધ્યું ફાળિયું

માથે બાંધ્યું ફાળિયું, ખભે એક પછેડી -
 દોટ સામેથી મૂકતી વાવડ પૂછતી આવે ઓળખીતી ને અથરી કેડી -

તાપથી ત્રાસી જાઉં પિલુડી હેઠ ત્યાં
 એની ડાળ નમાવી વ્હાલથી વેરે
 ખોબલા ભરી છાંય
 વગડો વીંધી દૂર છીંકોટા મારતો પવન
 ક્યાંક ઘડીભર અટકી, ભીની મટકી જેવી
 હ્લેરખી આપી જાય.

એક પછી એક પાંખ સંકેલી પંખીઓ બેઠાં એયને હલકદાર
 નિરાંતે ગમતીલા કો સૂરને છેડી -

રાશ-વા જ્યાં બપોર નમ્યા ને
 કોઈ ગોવાળે હોઠથી સીટી રમતી મૂકી
 એટલામાં બેબાકળી વાડી જાગતી નીંદરભેર
 હુંય તે ઘેટાં-બકરાં વચ્ચે
 કરતો મારગ જાઉં ને થતું
 હમણાં સામી ટેકરી ઉપર બેસશે સૂરજ મેર.

ભિગમણી-યા ગામ છૂટ્યું ને આમ જ્યાં દીવે વાટચ પડી
 ઈ દીમથી મને સાદ કરે છે મોંઘી ને મઘમઘતી મેડી -

૩. ધૂળ ભરેલા પગને -

ધૂળ ભરેલા પગને મારગ આપતી બાવળ-કાંઠચ.

જાર લણી તો પંડચથી એની છૂટતી કેવી મ્હેક ?
શીઠ ઉતાવળ પાનીએ પૂગી ? વાડચમાં એને ફેંક
ચોંપ રાખીને ચાલીએ તોપણ પડશે દીવે વાટચ.

આપણા-જોગો આપણો હરખ કોઈ ના લૂંટી જાય
બે'ક ખોબાથી નીર નદીનાં એમ શું ખૂટી જાય ?
સાંભળ્ય ઓઠાં સંગમાં : હેઠી મેલ્ય ચારાની ફાંટચ.

રોજ ભલે દી આથમે છતાં આજના જેવો નંઈ
સાનમાં તું ના સમજે એલી ! કાનમાં રાખું કઈ :
અગતી* રાત્રે રાખ્ય, અટાણે નજરું થોડી છાંટચ.

◆ ગામડાંમાં પૂનમ અથવા અમાસે રખાતી રજા

અનુવાદ

અક્ષર અંગ | ધીરુ પરીખ

અંગ્રેજી ભાષાંતર : પ્રદીપ ખાંડવાલા

ધીરુ પરીખ

જ.સ્થ. અને વતન : વીરમગામ, એમ.એ., પી.એચ.ડી. અધ્યાપન.
કા.ગ્રં. : 'ઉઘાડ' (૧૯૭૯), 'અંગપચીસી' (૧૯૮૨), 'આગિયા'
(૧૯૮૨), 'ઉડાન' (૨૦૦૧), 'શિખરે બેઠા છે સ્થિતપ્રજ્ઞ'
(૨૦૦૩), 'હરિ ચડ્યા હડફેટે' (૨૦૦૫).

અક્ષર અંગ | ધીરુ પરીખ

એક હસ્તનું એવું ચેન, કાગળ ટેખી પકડે પેન;
પેન મહીથી દદડે શાહી, એને અક્ષર ગણતો ચાહી;
ટીપાં એમ સૌ ટોળે વળે, પછી હસ્તને આખો ગળે.

એમ ગણાતો પહોંચે તળ, માને ના અક્ષરિયું જળ;
જળમાં ઝોકાં ખાતો હસ્ત, કાગળ ના બોલે જે ત્રસ્ત;
લેખણ લાંબી વધતી જાય, રહે શાહી અક્ષર ઢોળાય.

ઢોળાયા અક્ષર ક્યાં જાય ? આકળવિકળ બહુયે થાય;
હારબંધ ઊભા એ સહુ, કહે હસ્ત હું પંક્તિ લહું;
પંક્તિમાં ખોવાયો હાથ, કાગળ ક્યાં છે કોઈનો નાથ ?

અક્ષરનો ત્યાં ઢગલો થયો, હસ્ત પછી માતેલો ભયો;
એમ વધુ એ લખતો જાય, લખતો લખતો લેખક થાય;
લેખક થાતાં લખકે પેન, અક્ષરટીપે ચઢતું ઘેન.

ઘેન થકી જાગે તો સમ, કલમ ન જાણે અક્ષર-ગમ;
તોય વધુ એ લખતો ફરે, અક્ષર એનો ચારો ચરે;
આખર તો એવું થૈ રહે, ડૂબે અક્ષર કલમો વ્હે.

Such is the sign of a hand
it sees paper and picks up pen.
From the pen ink trickles
the hand thinks these are all letters.
The droplets all together band
then they swallow the entire hand.
Thus swallowed it reaches nether
can't accept this alphabetic water.
In the water the hand dozes
the paper oppressed nothing utters.
The writing gets longer and longer
the ink remains, letters spill over.
Where can the spilt letters go ?
They are in turmoil O.
In a queue the letters stand
'I'll write verse' declares the hand.
Among the lines the hand gets lost
the paper surely isn't anyone's lord.
Of letters grows there a big heap
then the hand seems to swagger indeed.
More and more does the hand write
turns finally into an author quite.
On turning author the pen strikes
drop by literary drop stupor spreads.
From the stupor he can't awaken
nor can the pen sense the letters' pain.
On and on he keeps on writing
and the letters keep on him grazing.
Finally emerges what a fate
the pen flows on and drowns the alphabet !

Tr. : Pradip Khandwalla

(પ્રગટ થનાર સંચય 'Beyond the Beaten Track'માંથી)

(ગતાંકથી ચાલુ)

(ભાગ-૨)

- સુ - આવો ચન્દ્રકાન્ત. 'ગુજરાતી આધુનિક નવલકથાની ચર્ચા માટે હું ફરી પાછો આવું છું' એવું તમે જે કહ્યું હતું તે વાચદો તમે બરાબર પાળ્યો છે.
- ચં - વાચદાનો હું પાકો છું, સુરેશભાઈ.
- સુ - ભલા માણસ 'અસ્મદીયમ્' છોડ્યું ને અહીં હવે અલૌકિકમાં વસું છું તો પહેલાં એ તો કહો કે આધુનિકતાવાદ ઓસર્યા પછીની નવલકથાની કઈ ગતિ છે ?
- ચં - સુરેશભાઈ, દલિત પ્રવાહમાંથી જોસેફ મેકવાનની 'આંગળિયાત' અને દલપત ચૌહાણની 'મલક' જેવી નવલકથાઓએ તેમજ નારીપ્રવાહમાંથી ઇલા આરબ મહેતાની 'બત્રીસ પૂતળીની વેદના' અને કુન્દનિકા કાપડિયાની 'સાત પગલાં આકાશમાં' જેવી નવલકથાઓએ સંકોચાયેલી નવલકથાને અનુક્રમે સર્વાર્થસત્તાક અને પિતૃસત્તાક મૂલ્યોની સામે જઈ વિસ્તારવાનું કામ કર્યું છે. તો બિન્દુ ભટ્ટની 'અખેપાતર' જેવી નવલકથાને ભારતની ઐતિહાસિક વિભાજનની કડુણ પરિસ્થિતિને વસ્તુગ્રથન માટે ગુરુત્વાકર્ષણ બનાવી છે.
- સુ - આનો અર્થ એ થયો કે નવલકથા ફરીને વાહક કોથળાઓ (Carrier bags) બની જઈ રહી છે.
- ચં - નહીં સુરેશભાઈ, ફરીને કહું છું, તમારું રળેલું એળે નથી ગયું. તમે અર્વાચીન યુગની અલ્પવિકસિત આધુનિકતાને પૂર્ણવિકસિત આધુનિકતા પર પહોંચાડી છે. માધ્યમની અને ભાષાની સભાનતાનો તમારો દીધેલો વારસો અમૂલ છે. તમે નવલકથામાંથી 'નવલ'ને તારવ્યું અને 'નવલ'ની ઓળખ આપી. હવે 'કથા' નવલને લઈને આગળ વધી રહી છે.
- સુ - પણ ચન્દ્રકાન્ત, આ 'નવલ'ને તારવવામાં તો મારાં નવ નેજાં પાણી ઊતર્યાં છે. કેટલી નવલકથાઓ વિશે લખ્યું, કેટલા સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરી, કેટલાં સામયિકો કાઢ્યાં અને સંપાદન દ્વારા ઊંડાપોહ ચાલુ રાખ્યો -
- ચં - હું જાણું છું, તમે 'સરસ્વતીચંદ્ર' નવલકથાને મેદાનમાં પડેલી નિર્જીવ તોપ સાથે અને 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી' નવલકથાને નિષ્પ્રાણ એક્વેરિયમ સાથે જોડી - પછી ઊંડાપોહ તો થાય જ. પણ તમે આપેલા આંચકાઓથી તમે સાહિત્યને જુદી રીતે જોતાં તો કરી જ દીધાને ?
- સુ - અરે, પશ્ચિમમાંથી મેં બધું આયાત કર્યું છે એવી કાગારોળ મચાવી. વાસ્તવમાં,

ચન્દ્રકાન્ત, યુદ્ધોત્તર યુરોપની નિર્ભાન્તિ અને સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતની નિર્ભાન્તિ સરખી હતી. મૂલ્યોનું જતન હાસ પામતું જતું હતું. ઉમાશંકર જોષીએ 'છિન્નભિન્ન છું' અમસ્તું નહોતું લખ્યું. તણાવો, ચિંતાઓ, શંકાઓનું જતન આસપાસ ઊભું થતું જતું હતું. અસ્તિત્વની કટોકટી યુરોપના અને અહીંના વાતાવરણમાં હતી.

ચં – સુરેશભાઈ, આ જ કારણે તમે એક બાજુ કાફકા, કામૂ, સાર્ત્રની વ્યક્તિકેન્દ્રી અશ્રદ્ધાની અસ્તિત્વવાદી સ્વલીન ભૂમિકાને સ્વીકારી ને બીજી બાજુ પ્રતીકવાદથી ચાલી આવેલી ભાષા અંગેની અશ્રદ્ધાને લક્ષમાં રાખી પ્રતીકો અને કલ્પનોની સંદિગ્ધ ભૂમિકા સ્વીકારી.

સુ – પણ આ બે બાજુ સ્વીકારવા છતાં કોણ કહે છે કે હું રવીન્દ્રનાથના સૌન્દર્યવાદને ભૂલ્યો છું ?

ચં – સ્વીકારું છું. રવીન્દ્રનાથના સૌન્દર્યવાદે તમારી પાસે લલિત નિબંધ લખાવ્યા અને લલિત નિબંધોએ તમને નવલકથાના સ્વરૂપને સંકોચવા તરફ પ્રેર્યાં. સુરેશભાઈ, તમને નથી લાગતું કે આધુનિકતાવાદનું, યુરોપમાં શું કે અહીં શું, એક મહત્ત્વનું લક્ષણ સંકોચન છે.

સુ – કોઈ એક લક્ષણ પર આવી જવું, હકીકતનું સામાન્યીકરણ કરવા જેવું છે. અને એ જોખમકારક છે.

ચં – છે, જોખમકારક છે, પણ સંકોચનને હું આધુનિકતાવાદનાં ઘણાં ઉદાહરણોમાં જોઉં છું. પ્રતીક જ લો. પ્રતીક પોતે કેટકેટલી પ્રતીતિઓનું એકસાથે વાહન બનાવતું સંકોચન નથી ? કલ્પન લો. કલ્પન કેટકેટલા ઇન્દ્રિયવ્યાપારોને એક જગાએ સમેટે છે. સંદિગ્ધતા લો. કેટકેટલા અર્થો માટેનો અવકાશ પોતામાં સંગોપે છે. મૂળ તો કવિતાનાં આ ત્રણ વાનાં. અને પછી કવિતાનું જ અન્ય સ્વરૂપો પર આક્રમણ થયું. સર્વ સ્વરૂપો કવિતાની કક્ષાએ સંકોચાઈ ગયાં. તમારાં લેખનોમાં આ બન્યું છે કે નહીં ?

સુ – પણ એથી તો લેખનની સમૃદ્ધિ અને સંવેદનશીલતા વધી છે. સાહિત્યમુખર બનવાને બદલે, પ્રસારપ્રચારનું નર્ણ સાધન બની રહેવાને બદલે સામાજિક પ્રશ્નોના ઉકેલમાં ગૂંચવાવાને બદલે પોતાની શુદ્ધતા પર, સ્વાયત્તતા પર સ્થિર થયું છે. આધુનિક નવલકથાઓ પણ એ જ સ્વાયત્તતા તરફ વળી છે.

ચં – હું જોઉં છું કે તમે મારા સંકોચનના મુદ્દાને જ સમર્થન આપી રહ્યા છો અને એથી તમે અજાણ પણ નથી. આધુનિક નવલકથા આ સ્વાયત્તતા મેળવવા મોટેભાગે પ્રથમ પુરુષના આંતરવિશ્વમાં ઊતરી છે. અહીં એમની અસ્તિત્વપરક શોધ અને એમનો અસ્તિત્વપરક ઉદ્દેગ ચાલકબળ બન્યાં છે. વ્યક્તિનાં સ્વપ્નો, તરંગો, દીવાસ્વપ્નો, એની તાણ, હતાશા, ભીતિઓ, એનાં અચેતન, અર્ધચેતન, અવચેતન વ્યાપારોને રજૂ કરવામાં, તમને ખબર છે કે આધુનિક નવલકથાએ સ્થલનું અને સમયનું પણ કેવું સંકોચન કર્યું છે ! જેમ્સ જોયૂસની 'યુલિસિસ' નવલકથામાં સમયનું, તો સેમ્યુઅલ બેક્ટનની અણનવલ 'કલ્પો કે કલ્પના મરી પરવારી છે'માં સ્થળનું સંકોચન જગજાહેર છે. આપણે એના સાક્ષી છીએ. સુરેશભાઈ, પાત્રોનાં નામોનું પણ સંકોચન થયું. અ, બ, ક કે ક ખ ગને નામે પાત્રો આવ્યાં. ભાષા પણ એક શિષ્ટ ખૂણામાં સંકોચાઈ ગઈ છે –

સુ – ચન્દ્રકાન્ત, આ બધું એ કારણે થયું કે ગતાનુગતિક સાહિત્યની નર્ણ વાહન તરીકેની યા માધ્યમ તરીકેની સ્થાપના દ્વારા સાહિત્યનો જે રીતે હાસ થયો હતો એને સર્જકલીલા દ્વારા

શુદ્ધ રીતે પ્રતિષ્ઠ કરવાનું હતું.

ચં – સુરેશભાઈ, તમે જેવો 'સર્જકલીલા' શબ્દ વાપરો છો ને ગોવર્ધનરામની 'સરસ્વતીચન્દ્ર' અંગેની પ્રસ્તાવના મને યાદ આવે છે. ગોવર્ધનરામને 'સરસ્વતીચન્દ્ર'માં 'ઈશ્વરલીલાનું સદર્થે ચિત્ર' આપવાની નેમ હતી. એમાં વિસ્તાર નિહિત હતો. અહીં આધુનિક નવલકથામાં સર્જકલીલા આપવાની નેમ છે એમાં સંકોચન નિહિત છે, એમ નથી લાગતું ?

સુ – (સહેજ ખીજથી) ચન્દ્રકાન્ત, તમે આ 'સંકોચન' શબ્દને ઘડીવાર માટે બાજુએ મૂકો. તમે જ્યારે ગોવર્ધનરામની પ્રસ્તાવનાનો ઉલ્લેખ કર્યો જ છે તો એ પણ જાણી લો કે એમણે 'કથાનું સ્વરૂપ માધિક હોવું જોએ તે ખરું, પણ ગૌણ પક્ષે જ' એવું પણ કહ્યું છે. ગોવર્ધનરામમાં જે ગૌણ છે એનો મારે માટે પ્રધાન મહિમા છે. આધુનિક નવલકથાના માધિક પ્રકારમાં સ્મૃતિ છે, પણ સ્મૃતિઓની તાર્કિક શૃંખલા નથી; સમય છે, પણ એ રોજિંદો સમય નથી; ઘટના છે પણ પરિચિત સુબદ્ધ ઇતિવૃત્ત નથી. બીજી રીતે કહીએ તો એ વિખંડિત કલેવર (Broken Gestalt) છે. વ્યક્તિમાં ઊંડે, ખૂબ ઊંડે એક વિચ્છેદનો, એક રુગ્ણતાનો, એક ઓળખનાશનો અભિઘાત (Trauma) પડ્યો હોય છે. આધુનિક નવલકથાનું માધિક રૂપ ત્યાં અંદર પહોંચે છે.

ચં – આનો અર્થ એ થયો કે નવલકથાનું એક આસુરી રૂપ છે એના ડોઝામાં તમે જેને કથાકચરો (novelistic junk) કહો છો એ બધું ઓર ઓર કરે છે. આવો સ્વરૂપખેદ (Form fatigue) પણ વૈકલ્પિક સ્વરૂપની શોધમાં આધુનિક નવલકથા તરફ લઈ ગયો હોય.

સુ – ચન્દ્રકાન્ત, મારાં નવલકથાલેખનો આ સ્વરૂપખેદમાંથી જ જન્મ્યાં છે. સફળ થયાં કે ન થયાં, એ અલગ વાત છે. પણ નવલકથાની ગૂણો ઊંચકવાની મેં મજૂરી કરી નથી.

ચં – કોઈ સવાલ જ નથી. તમારે જ કારણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક બાજુ 'આકાર' અને 'અમૃતા' જેવી અસ્તિત્વવાદી નવલકથાઓ રચાયેલી છે, તો 'મહાભિનિષ્ક્રમણ' અને 'ફેરો' જેવી પ્રતીકવાદી – ભાષાવાદી નવલકથાઓ મળી છે. 'ચહેરા'ના નાયકને 'હું આવો કેમ ?'નો તાત્વિક પ્રશ્ન જાગ્યો છે, તો 'અસ્તિ' જેવી પ્રતિનવલનું સાહસ પણ તમારા જ ગાળાનું છે.

સુ – આ બધું થયું એનો મારા નામે મહિમા ચઢાવવાની જરૂર નથી.

ચં – છે, સુરેશભાઈ, છે. ગુજરાતી સાહિત્યના થંભ થયેલા જળને ઝટ ડહોળવાનું કામ તમે નર્મદની જેમ કર્યું છે, અને એનાં આંદોલનો જલદી શમવાનાં નથી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ્યારે જ્યારે ભાષાની સભાનતા અંગે કે પ્રતીકકલ્પનોની મૂર્તતા અંગે વાત થશે, તમે ત્યાં હાજર હશો.

સુ – (મજાકમાં) અત્યારે તો તમે મારી સામે હાજર છો !

ચં – (અત્યંત ગંભીર થઈને) આ એક સુખદ અકસ્માત છે.

પ્રિય આદરણીય શ્રી નારાયણભાઈ, સ્નેહીશ્રી ગુણવંતભાઈ અને સ્નેહી શ્રી દાઉદભાઈ તથા સ્વજનો,

આપ સૌએ મારા પર પ્રેમનો વરસાદ વરસાવ્યો છે. તેને માટે હું કેટલો લાયક છું તે સારી પેઠે જાણું છું. કૃષ્ણે સુદામાને કહેલું કે ‘હું તુજ પાસે વિદ્યા શીખ્યો, તને સાંભરે રે ?’ ત્યારે સુદામાએ નમ્ર ભાવે કહેલું કે ‘મને મોટો કીધો મહારાજ મને કેમ વીસરે રે ?’ સુદામાનો એકે સદ્ગુણ મારામાં નથી. છતાં નમ્રાતિનમ્ર ભાવે કહેવાનું મન થાય છે કે ‘મને મોટો કર્યો, મહારાજ.’ વિદ્યા સાથેના મારા અલ્પ અને ઉપરછલ્લા સંબંધને મિષે અને ખાસ તો મારી ઉંમરને નિમિત્તે આ અદ્ભુત માહોલ રચાયો છે એમ હું સમજું છું. એ જે હોય તે, નિખાલસ ભાવે કહું છું કે આ પ્રસંગથી મને આનંદ થાય છે; સંતોષ અને કૃતજ્ઞતાથી લાગણીથી ગદ્ગદિત થઈ જવાય છે.

આવે વખતે પેલા શિલ્પીનું દષ્ટાન્ત યાદ આવે છે. યમરાજને ભુલાવામાં નાખવા માટે તે શિલ્પીએ અદ્ભુત પોતાના જેવી જ અસંખ્ય મૂર્તિઓ બનાવીને ઘરમાં ગોઠવી દીધી અને તેની વચ્ચે પોતે સંતાઈ ગયો. યમરાજના પાર્ષદો તેને લેવા આવ્યા ત્યારે એટલાં બધાં મહોરંમાંથી કોને લઈ જવું તે સમજાયું નહિ. એટલે મૂંઝાઈને યમરાજ પાસે પાછા ગયા. યમરાજે તેને ઓળખવાની યુક્તિ બતાવી. કહ્યું. ‘એનાં વખાણ કરવા માંડો એટલે તે આપોઆપ ઓળખાઈ જશે.’ પાર્ષદોએ યુક્તિ અજમાવી અને શિલ્પી પકડાઈ ગયો. મારે માટે પણ એવો કારસો રચાયો હશે તો પણ વાંધો નથી. ‘આ પ્રેમપારાવારમાં ન્હાતાં મરણ પણ મિષ્ટ છે.’

રોબર્ટ બ્રાઉનિંગનું એક કાવ્ય છે : ‘ધ પેટ્રિયટ’. દેશને માટે પરાક્રમ કરીને વિજય મેળવનાર વીરને પ્રેમ અને પ્રશંસાનાં પુષ્પોથી લોકો નવરાવી દે છે. તે મૃત્યુ પછી ભગવાન પાસે જાય ત્યારે, ભગવાન તેને એમ કહેવાનો હોય કે ‘Paid by the world, what dust thou owe me ?’ (દુનિયાએ તને બદલો આપી દીધો છે. હવે મારી પાસે શું લેવાનું ?) તો પછી પૃથ્વીવાસીઓ કદર કરે એ શું ખોટું ? વળી A bird in hand is worth two in the bush – ઓટીમાંનો જીતે ને મુઠીમાંનો હારે. (સાબરમતીનું પાણી પીનારો તો એ જ રીતે વિચારેને ?)

કવિવર રવીન્દ્રનાથે સ્વર્ગમાંથી વિદાય લેનાર પૃથ્વીવાસીનો અનુભવ એક કાવ્યમાં કહ્યો છે. ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકમ્ વિશન્તિ એ ગીતાવચન અનુસાર લાખો વર્ષ સ્વર્ગમાં ગાળ્યા પછી પુણ્ય પૂરાં થતાં મર્ત્યલોકમાં ઊતરવાનું આવ્યું ત્યારે માણસને ‘સ્વર્ગનાં નયનોમાં વિદાયની અશ્રુરેખા જોવા પામીશ’ એવી આશા હતી. પણ ‘શોકહીન, હૃદયહીન સુખસ્વર્ગભૂમિ ઉદાસીન નિષ્પલક નયને જોયાં કરે છે. અશ્વત્યની શાખાને છેવાડેથી કોઈ જીર્ણતમ પાંદડું ખરે અને તેને જેટલું લાગે તેટલીય વ્યથા સ્વર્ગને થતી નથી’ (‘એકોત્તરશતી’,

પૃ. ૧૧૬) તેના કરતાં, નાનકડું મિલન થયા પછી વિદાય લેતાં, આંખોના ખૂણા ભીના કરનારા પૃથ્વીવાસીની વિશેષતા કવિવરે પ્રશંસી છે. ‘હૃદયકુંજ’માં વસેલા ‘સાબરમતીના સંતે’ પણ માનવતાનો મહિમા કર્યો છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં પેલી ગોપીઓની જેમ મને પણ કહેવાનું મન થાય છે કે ‘વ્રજ વહાલું કે વૈકુંઠ નહિ આવું.’ પૃથ્વીવાસીઓની વચ્ચે રહીને પૃથ્વીવાસીને છાજે તેવું જીવન જીવવાનો પ્રયત્ન કરવાનું મારું પણ લક્ષ્ય રહ્યું છે. મારે માટે પૃથ્વીલોક એ જ આનંદલોક છે.

જિંદગીના દીર્ઘ પટ પર આજે પાછું વાળીને નજર કરું છું તો અનેક દાયકાઓની શિક્ષક તરીકેની કારકિર્દી દરમિયાન સેંકડો – અથવા કહો કે હજારો વિદ્યાર્થીઓ મારી પાસેથી પસાર થઈ ગયા છે. કોલેજના અધ્યાપકના હાથ નીચે ભણનારાઓની જોતજોતામાં બેત્રણચાર પેઢી થઈ જાય છે. કેટલીક વાર ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે વયનું અંતર હોતું નથી એટલું જ નહિ, ગુરુ કરતાં શિષ્ય મોટો હોય એવું પણ બને છે. એક વાર એવા જ એક મિત્ર સાથે હું ફર્નિચર ખરીદવા ગયેલો. તેમના ધોળા વાળ અને પડછંદ કાયા. મારા કાળા વાળ એટલે દુકાનદારે મને તેમનો પુત્ર ધારી લીધેલો. મેં એ મિત્રને કહેલું : ‘હવે તમારે મને વારસામાં તમારી મિલકત આપવી પડશે.’ તે ખડખડાટ હસી પડ્યા. તેમણે દુકાનદાર સમક્ષ ચોખવટ કરી, ‘હું તેમનો શિષ્ય છું’.

‘અનામી’એ તેમના લેખમાં ચોખવટ કરી છે તેમ, તેઓ મારા કરતાં એક વર્ષ અને સ્વ. ડૉ. સાંડેસરા મારા કરતાં બે વર્ષ મોટા હતા. તેમના ઉપરાંત સુરેશ જોષી, સુરેશ દલાલ, ઉપેન્દ્ર પંડ્યા, પુષ્કર ચંદરવાકર, ઈન્દ્રવદન દવે, કનુભાઈ જાની, નરોત્તમ વાળંદ, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, લાભશંકર ઠાકર, રાધેશ્યામ શર્મા, પ્રવીણ દરજી, કુમારપાળ દેસાઈ, પ્રાગજીભાઈ ભામ્બી, મણિલાલ હ. પટેલ વગેરે ધુરંધરો મારા વર્ગમાં બેસતા. વર્ગની બહાર કોલેજની પ્રવૃત્તિ અંગે નિકટ આવેલાઓમાં જસુ પટેલ, ઉદયન ચિનુભાઈ, ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, પ્રબોધ રાવળ, હરિપ્રસાદ વ્યાસ, કરસનદાસ સોનેરી, બેચરભાઈ ભરવાડ વગેરેને ગણાવી શકાય. ઘડપણમાં મારી સ્મૃતિને હરીભરી રાખનાર નાટ્યક્ષેત્રના કલાકાર મિત્રોની તો વાત જ નથી કરતો. સમાજનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સફળતાનાં શિખરો સર કરનાર આ તેજસ્વી મિત્રોને મેં કેટલું આપ્યું તેની મને ખબર નથી, પણ તેમની ઉપસ્થિતિ મને ચંદેન્જરૂપ લાગતી તેથી હું સતત જાગ્રત રહેતો અને સજ્જતા કેળવવા મથતો. એ દષ્ટિએ તે બધા મારા ગુરુ ગણાય.

શિક્ષણસંસ્થાનું હૃદય તેના વિદ્યાર્થીઓ છે. મસ્તક અધ્યાપકો છે, તેનાં ફેફસાં લાઇબ્રેરી અને લેબોરેટરી છે. સંચાલકો તેના હાથપગ છે અને આચાર્ય તેનું મુખ છે. આવું ચિત્ર નજર સમક્ષ રાખીને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં યત્કિંચિત્ કામ કરવા મથ્યો છું. તેમાં જો કશી સફળતા મળી હોય તો તેનું ૧૦ ટકા શ્રેય જ મને મળે. બાકીનું બીજાં અંગોનું એમ પ્રામાણિકપણે હું માનું છું.

શિક્ષકનું મોટામાં મોટું ‘ઇન્વેસ્ટમેન્ટ’ દુનિયાભરમાં ફેલાયેલો તેનો શિષ્યસમુદાય છે. હું ઓછું આપીને મારા શિષ્યો પાસેથી વધુ પામ્યો છું. મારા કરતાં વિશેષ સિદ્ધિપ્રસિદ્ધિ પામેલા શિષ્યોને જોઈને મને એક પ્રકારનો સાત્ત્વિક આનંદ થાય છે ! ‘સર્વત્ર વિજયમિચ્છેત્

પુત્રાત્ શિષ્યાત્ પરાજયમ્ ।’ એ ઉક્તિને ચરિતાર્થ કરે તેવા વિદ્વત્તા, સર્જકતા અને સુજનતામાં મારાથી ચઢી જાય તેવા શિષ્યો મળ્યા તેને હું ઈશ્વરની કૃપા માનું છું.

સંસારયાત્રામાં યોગ્ય સ્ત્રીપુત્રાદિનો યોગ જેમ પ્રારબ્ધાધીન હોય છે તેમ સંશોધન અને જ્ઞાનસાધનામાં યોગ્ય સાથી કે શિષ્ય મળવા એ પણ પ્રારબ્ધાધીન છે. જેની આંખોમાં જિજ્ઞાસાની એવી ચમક હોય કે તેની સમક્ષ શિક્ષકનો જ્ઞાનભંડાર આપોઆપ ખૂલતો જઈને સત્ય પ્રગટ થતું જાય એવા સત્શિષ્યની શોધમાં સારો શિક્ષક હંમેશાં રહેતો હોય છે. જે રહસ્ય પત્ની કે મિત્ર સમક્ષ પ્રગટ ન કરી શકાય તે જ્ઞાનગોષ્ઠિ દરમ્યાન શિષ્ય સમક્ષ પ્રગટ થઈ શકે એમ હું માનું છું. આ પ્રકારના પવિત્ર અને વિશ્રંભપૂર્ણ સંબંધનો અનુભવ મને મારા ગુરુ સ્વ. રામનારાયણ વિ. પાઠક પરત્વે થયો છે તેમ મારા પી.એચ.ડી.ના કેટલાક શિષ્યો પરત્વે થયો છે, તેને હું મારું સદ્ભાગ્ય સમજું છું; પણ મારું અહોભાગ્ય એ કે વિશ્વકોશરચનામાં મારા સાથીઓ સાથે સત્યશોધના પ્રયત્નમાં અમે એકબીજાના શિષ્યની ભૂમિકા ભજવી રહ્યા છીએ ! ગુજરાતી વિશ્વકોશની રચનાને હું નિયતિની મહામૂલી કૃપા ગણું છું.

અત્યંત અલ્પ આધ્યાત્મિક મૂડી સાથે મેં શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરેલો નિયતિએ મારે માટે એ જ ક્ષેત્ર નક્કી કર્યું હતું. શિક્ષણને અનુષંગે સાહિત્ય અને નાટક આવી મળ્યાં. મારી કારકિર્દીનો પટ એ ત્રણ સૂત્રથી વણાતો આવ્યો છે. આંખમાં આંખ પરોવીને બોલવાની પદ્ધતિ કેળવી. વિશદતા અને વિશ્લેષણ વિવેચનમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું. સાહિત્યના શિક્ષકની સફળતાનો આધાર ભાષાની ચોકસાઈ, સર્જકની આર્દ્રતા અને અભ્યાસીની એકાગ્રતા ઉપર રહેલો છે એમ સમજીને હું ચાલ્યો છું. મણિલાલના અભ્યાસે મને વ્યવહારમાં વેદાન્તનો વિનિયોગ કરવાનું શીખવ્યું. મેં જોયું કે વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ ષટ્સંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા અને સાધનચતુષ્ટય અધ્યાત્મ ઉપરાંત ભૌતિક કાર્યસિદ્ધિ માટે પણ ઉપયોગી થઈ શકે છે.

પ્રેમ અને પરિશ્રમને હું મારા નાનકડા પુરુષાર્થનાં ધ્રુવબિંદુઓ ગણું છું. તેથી મોટા ફલકનાં કામ હાથ પર લેવાની હિંમત કરું છું. આંરભ જ સતત બે મહિનાની મહેનત માગે તેવા ઇનામી નિબંધથી થયો. પછી ક્રમશઃ દસ વર્ષનો સઘન અભ્યાસ માગતો મણિલાલવિષયક મહાનિબંધ. સાહિત્યની સંવૃદ્ધિ પર નજર રાખીને સમયે સમયે મઠારાતો સાહિત્યિક ઇતિહાસ અને છેલ્લાં વીસ-બાવીસ વર્ષથી ચાલતો વિશ્વકોશનો સામૂહિક જ્ઞાનયજ્ઞ ! બધી નદીઓનો પ્રવાહ જેમ સાગરમાં ઠલવાય તેમ જાણે કે જિંદગીભર કરેલો વિદ્યાકીય પુરુષાર્થ અનેક વિદ્વાનોના જ્ઞાનપ્રવાહમાં ભળીને વિશ્વકોશના જ્ઞાનસાગરમાં ભળી ગયો !

દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાને હતો તેવો પ્રેમસંબંધ આપણો આપણને મળેલ કાર્ય સાથે હોવો જોઈએ. શકુન્તલાના ચિત્રમાં યદ્યદ્ સાધુન ચિત્રે સ્યાત્ – જ્યાં જ્યાં ચિત્રમાં ઊણપ દેખાતી હોય ત્યાં ત્યાં દુષ્યન્ત સતત સુધારો કરતો રહેતો હતો. સૌપ્રથમ આપણને જેના પ્રત્યે લગાવ થયો હોય એવું કામ શોધવું અને પછી તેને ગમે તેવાં વિઘ્નો આવે તો પણ છોડવું નહિ. સિદ્ધ કર્યા વગર જંપવું નહિ એવી નીતિ રાખવી જોઈએ. જેના પ્રત્યે લગાવ ન થાય તે કામ સફળ થઈ શકતું નથી. રુચિ, શક્તિ અને નિષ્ઠા જેનાથી કોળે તે કામ

શોધી કાઢવું જોઈએ. યોગ્ય માણસને યોગ્ય કામ મળે એ રીતે સમાજ અને શિક્ષણની વ્યવસ્થા ગોઠવાય તો દેશની ઘણી સમસ્યાઓ હલ થઈ જાય. પણ વહ દિન કહાં... પણ દરેક વ્યક્તિ અંગત રુચિ અને ક્ષમતા અનુસાર કામ શોધવા પ્રયત્ન કરે, એ જ એનું ધ્યેય બને, અને સતત પુરુષાર્થ કરીને તેને સિદ્ધ કરે એ આદર્શ સ્થિતિ છે.

પુરુષાર્થ દઢ અને પ્રબળ હોય તો પ્રારબ્ધ પણ સાનુકૂળ થાય છે તેમ સ્વાનુભવથી કહું છું. હું મેટ્રિક પાસ થયો ત્યારે મારી પાસે આગળ અભ્યાસ કરવાનાં સાધન-સગવડ નહોતાં. પછી અંધકારમાં ભૂસકો માર્યો. બે વર્ષ ચાલ્યું. ઇન્ટર સાયન્સમાં નાપાસ થયા બાદ મારી રુચિ અને ક્ષમતા વિનયનની છે એમ પ્રતીત થતાં ઇન્ટર આર્ટ્સમાં દાખલ થયો. બે જોડ કપડાં અને ટાંચાં સાધનોથી ચલાવ્યું. બી.એ.માં એક પ્રોફેસરે હાથ ઝાલ્યો. અધ્યાપક થયો. મોડાસા જવાનો યોગ થયો. ગામડામાં ૧૮ વર્ષ મહેનત કરી અને નિવૃત્ત થયા બાદ ધીમે ધીમે વિદ્યા, વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગ તથા શાસનનાં ક્ષેત્રોમાંથી સહાય મળતાં વિશ્વકોશનું સ્વપ્ન સાકાર થયું. એટલે મેં સફળતા માટેનું સમીકરણ બાંધ્યું છે કે પ્રેમ + પરિશ્રમ + પ્રારબ્ધ = સફળતા.

આ પ્રસંગે આપ સૌએ દાખવેલ પ્રેમ અને સદ્ભાવ બદલ કયા શબ્દોમાં આભાર માનું ! પ્રેમ, પ્રશંસા અને આશા પુરુષાર્થનાં ખાતરપાણી નીવડે છે. એટલે અધૂરાં રહેલાં સ્વપ્નને સાકાર કરવામાં આજનો આ પ્રસંગ અવશ્ય પ્રોત્સાહન આપશે. પરંતુ મારા ગાંડાઘેલા વિચારોને અમલમાં મૂકવામાં સહકાર અને સહાય આપનાર મોડાસા વિદ્યાસંકુલના કાર્યકરો તથા અધ્યાપક મિત્રો અને આ ‘કાનામાતરના માસ્તર’ને વિશ્વવિદ્યાના પવિત્ર સ્રોતથી પરિપ્લાવિત કરનાર વિશ્વકોશના વિદ્વાન સાથીઓ જ સન્માનના ખરા અધિકારી છે. તેમને તથા આપ સૌને પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું.

આભાર....

◆ તા. ૪-૮-૨૦૦૭ના રોજ ધીરુભાઈ ઠાકર અભિવાદન સમિતિ દ્વારા ધીરુભાઈને સન્માનવાનો કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયો. આ નિમિત્તે ધીરુભાઈએ આપેલો પ્રતિભાવ.

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

પ્રતિબદ્ધ વાર્તાઓ | મણિલાલ હ. પટેલ

['ખાંડણિયામાં માથું' : વાર્તાઓ : લે. હિમાંશી શેલત, પ્ર. અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૪, પૃ. ૧૪૬+૬, કિં. રૂ. ૭૦/-]

“વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી ?

ગળા સુધી ઘી ભર્યું -

એનો સ્વાદ શું જાણે બરણી ?”

વસ્તુ-તત્ત્વ સન્દર્ભે આપણા ભક્તકવિએ ઉચ્ચારેલી આ પંક્તિઓ આપણા વિવેચનને આજે પણ લાગુ પડે એવી સ્થિતિ છે. કેટલાકને હજી ‘એમની’ વાસી આધુનિકતાનો નશો ઊતર્યો નથી. અનુઆધુનિકતાને નામે જે આછો- પાતળો જુવાળ આપણે ત્યાં આવેલો તે પણ હવે તો કેંક મંદપ્રાણ છે ત્યારે ‘અનુઆધુનિકતાને’ અટપટી ભૂમિકાઓથી ચર્ચનારા પણ છે. ખેર...! વિશિષ્ટ સર્જક-કૃતિઓ તરફ જોવાનું ચુકાવું ન જોઈએ. અન્યથા સિદ્ધાંતચર્ચાઓ પણ પોથીમાંનાં રીંગણાં જ બની રહેવાની છે.

પ્રત્યક્ષ જીવનના સંકુલ વાસ્તવને, શબ્દ અને સંયોજના-સંકલનાથી રૂપાંતરણ કરીને, નવી રીતે રચી આપનાર સર્જક એટલા માટે મહત્ત્વનો બની જાય છે કે એણે સમકાલીન જીવનવાસ્તવને તાગ્યું હોય છે અને સાહિત્યિક માવજતમાં પણ એ સફળ થયો હોય છે. જીવન અને સાહિત્ય બંનેની ખેવના કરનાર સર્જક-વાર્તાકાર તરીકે હિમાંશી શેલતમાં મને છેક ‘અંતરાલ’ (૧૯૮૬ પ્ર.આ.)કાળથી રસ પડ્યો હતો. પછીના એમના વાર્તાસંચયોએ પણ મને નિરાશ નથી કર્યો. ‘એ લોકો’ (૧૯૯૬)માં એમની નિસબત નીખરી હતી.

‘ખાંડણિયામાં માથું’ (૨૦૦૪) હિમાંશી શેલતનો ‘વિશિષ્ટ’ વાર્તાસંગ્રહ છે. હા, ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવી પ્રતિબદ્ધતાથી ઓછા લેખકોએ ઓછી વાર જ લખ્યું છે. વળી, સામાજિક નિસબતથી લખવું, સમાજને બર્બરતામાં ધક્કેલતી ઘટનાઓ / સમસ્યાઓ લઈને લખવું અને એ માત્ર ‘અહેવાલ’ ન બનતાં સાહિત્યિક ગુણવત્તાયુક્ત વાર્તા બની આવે એમ સહજ લખવું એ નાનીસૂની વાત નથી. હિમાંશી શેલત આ સંગ્રહમાં પ્રતિબદ્ધતાથી અને સર્જક મટયા વિના પ્રવર્ત્યા છે. આ તરફ વિવેચકોએ આંખ આડા કાન કરીને આપણે ત્યાં પ્રગટેલી - સમયના તકાજામાંથી પ્રગટેલી - વાર્તાઓને તથા એ રીતે સાહિત્યના નવા પ્રવાહને નહિ નોંધ્યાનો અપરાધ કર્યો છે તો બીજી તરફ કહેવાતા કર્મશીલોએ પણ સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાની આવી મજબૂતીની ભાગ્યે જ નોંધ લીધી છે - એ એમની સામાજિક નિસબતમાં રહેલી કયાશ સૂચવે છે.

‘ખાંડણિયામાં માથું’ની ૧૯ વાર્તાઓ સાંપ્રત સમાજજીવનમાં પ્રવર્તમાન અ-માનુષીતા, અનીતિ, બેજવાબદારી, ગુનાખોરી, ખંધાઈ, હુલ્લડો - દંગાફસાદ, નારીશોષણ અને બળાટકાર,

મૂલ્યહીન શિક્ષણ, ધર્મના નામે અનાચાર-અત્યાચાર, ગુંડાગર્દી કક્ષાનું શેતાન લોકોનું રાજકારણ, કાયદાને નામે અંધાધૂંધી, બર્બરતા : જેવી અનેક સમસ્યાઓને ઊંડળમાં લે છે. કર્મશીલ તરીકે ઉપેક્ષિતો - પીડિતોની વચ્ચે કામ કરતાં કરતાં અનુભવોએ અંદરથી હચમચાવ્યા ને દઝાડ્યા ત્યારે અનિવાર્યપણે રચાયેલી આ વાર્તાઓ સચ્ચાઈ અને શબ્દસંયોજનાની ઉભય રીતે પ્રભાવક બની છે. મારા જેવા ભાવકને એ દરેક વાંચને અજંપ કરતી રહી છે... માટે આટલો તારસ્વર છે.

‘આજે રાતે -’ વાર્તા સંચયની પ્રથમ વાર્તા છે. ઉપેક્ષિતો - પીડિતો માટે કામ કરતી એક નિવૃત્ત શિક્ષિકા - જે કુટુંબમાં વડીલ પણ છે એની - અસહાય દશા એને આત્મહત્યા સુધી દોરી જાય છે. ના, અહીં એ સ્ત્રીની પોતાના અંગત જીવનની કશી મજબૂતીઓ નથી. આ વાર્તા, મરી પરવારેલા માનવધર્મની, અમાનુષી કત્લેઆમની વચ્ચે સંવેદનશીલ માણસની હયાતીની જ જાણે કે વિડંબના થતી રહે છે - તેની વાત કરે છે. શહેરમાં કોમવાદી હિંસા વકરી છે. જે મુસ્લિમો રોજેરોજ પોતાનું કામ કરી આપતા હતા એમને બચાવવાય એ પ્રૌઢાનાં સ્વજનો આગળ નથી આવતાં એટલું જ નહિ, એને એમ કરતાં ટોકે છે - રોકે છે... ને વાતો ધર્મ, સત્ય, જવાબદારીની કરે છે. છેવટે, આશરો લેવા પ્રૌઢાને ત્યાં આવવા નીકળેલાં એ પંદરવીસ વિધર્મી માણસો રસ્તામાં જ રહેંસાઈ જાય છે ને આ નારી અંદરથી નિઃસહાયપણે તરફડતી રહી જાય છે. હવે એને જીવવું નથી - બલકે જીવવું એને અર્થહીન લાગે છે - માણસ તરીકે જીવવાનો અધિકાર પણ પોતે ગુમાવ્યાનું એને લાગે છે. શિક્ષણના દિવસો, લાગણીઓ, ભાવાર્દતા, શીખી શીખવેલી મૂલ્યલક્ષી વાતો બધું એને અંદરથી તોડે છે... પણ બહારનું જગત એને લાચાર, નિઃસહાય બનાવે છે. સ્વજનો, શિક્ષણ, ધર્મ-સત્ય, મૂલ્યો ને સમાજ : બધાંમાંથી એનો વિશ્વાસ ડગી ગયો છે - બલકે નામશેષ થઈ ગયો છે. એટલે એ આત્મહત્યા કરવા પૂર્વે પોતાની નોંધ લખે છે. આ નોંધ એ જ આ વાર્તા ! પણ એમાં એનો હાયકારો અને ચારેબાજુનો ઢાહાકાર ચુસ્તીથી વર્ણવાયાં છે... ફોન, મિત્રો, મદદ, શબ્દો, પ્રત્યાયન, કાયદો - પોલીસ કશું જ કામે નથી લાગતું... ને નિરર્થક ધર્મ અને સ્પૂડો માનવતાનું દંભી રટણ કરતાં માણસો પર નફરત વહૂટે છે.

ધર્મને નામે ચરી ખાનારાઓ અને દુષ્ટ રાજકીય પક્ષો કે એવા જ લુચ્યા આગેવાનો છાશવારે આ કે તે બહાને બન્ધનું એલાન આપીને જીવનગતિને ખોરવી નાખે છે ને હજારો લોકોની રોજરોટી રડળી પડે છે. ‘વામન’ વાર્તાનો નાયક આ સામાજિક અત્યાચાર સામે અવાજ ઉઠાવવા અને બન્ધને દિવસે પોતાની દુકાન ખોલીને ‘બન્ધ’ને પડકારવાનું સાહસ કરે છે. વિરાટ દુરાચારીઓ સામે ‘વામન’નો વિદ્રોહ ભલે એક ચેષ્ટા બની રહે પણ એ નિસબતની ચિનગારી આશા જન્માવે છે. શહેરીકરણનાં અનિષ્ટો અને માણસોની સંવેદનજડતા તથા લાચારી સન્દર્ભે પણ વાર્તા તીખો વ્યંગ બની રહી છે. અલબત્ત, વાર્તા બહુપરિમાણી બનતી નથી પણ એની અસરકારકતા ધ્યાનપાત્ર છે. એમાં જે સંવેદનાનો ખળભળાટ છે એ પણ આપણને વ્યક્ર કરવામાં સફળ થાય છે.

‘વળતી મુસાફરી’ વાર્તા દેખીતી રીતે તો ‘ગોધરાકાંડ’ને તથા એની ભીતરી ભયંકરતાને વર્ણવતી લાગે. પણ એમાં અન્ય પરિમાણોય છે. કથાનાયક ઘણા વખતે મામાને મળવા આવ્યો છે. મામા અપંગ જેવા થઈ ગયા છે પણ એમનો પ્રેમ ને ઉમળકો તો એવાં જ છે. છોકરિયાળું

ઘર ખાલી થઈ ગયું છે. મકાનનો બદલાયેલો ઝાંખો રંગ પણ સૂચક છે. સાંપ્રત જીવનનું વાસ્તવ કરુણનો સંકેત પણ કરે છે. એક તરફ આંતરિક નિઃસહાયતા છે ને બીજી તરફ કોમી હુલ્લડોમાં બર્બરતાનું સામ્રાજ્ય પાછા વળતા વાર્તાનાયકને હચમચાવી દે છે. જે ધર્મ ધારે છે – તારે છે તેને નામે જે જંગલિયત વ્યાપી વળી છે તે ભલભલાને લાચાર અને વિવશવ્યગ્ર કરી મૂકે છે... ‘માણસ’ને આટલી કઠોર શિક્ષા શાને વાસ્તે થઈ રહી છે ? કઈ સમ્યતા છે આ ?? જેવા અનેક પ્રશ્નોનાં બાણથી વીંધતી આ વાર્તા એની વસ્તુસંકલના અને ભાષાસંરચનાની બાબતે પણ ઊંચી સાહિત્યિક ગુણવત્તા ધરાવે છે.

‘રેશમી રજાઈમાં બાકોરું’ વાર્તા કોમી તોફાનો દરમિયાન બળાત્કારનો ભોગ બનતી સ્ત્રીઓની વેદનાને તાગે છે. બળાત્કાર બાબતે યુવતીઓનાં ફેશન- અંગપ્રદર્શનનાં વલણોને જ આગળ ધરતી સ્ત્રીઓને પણ અહીં લેખિકાએ ઠમઠોરી છે. એક સાદીસીધી નોકરબાઈ બળાત્કારનો ભોગ બની છે ને બધી જ દલીલો વામણી બની ગઈ છે. ખરેખર તો બધી જ સ્ત્રીઓ, બળાત્કારનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીની વેદનાને નથી જ સમજી શકતી. સૌ સૌના સુરક્ષાના કિલ્લામાં રહીને દયાભાવ દાખવે છે. જ્યારે આ વાર્તાની કથક દ્વારા એ ઊંડી ને અસ્તિત્વને હચમચાવી નાખતી પીડાની વાત માર્મિક રીતે મુકાઈ છે.

વિધવાઓની વ્યથાપીડા વિશે ફિલ્મો કરવી એ દેવદાસીઓ / વેશ્યાઓનાં શોષણ વિશે ચિત્રો દોરવાં એ એક વાત છે ને એમની શારી નાખતી યાતનાઓને મહેસૂસ કરવી એ તો અઘરી વાત છે. મદનિકા મિશ્રા (ફિલ્મ મેકર) અને માધવી (ચિત્રકાર)નાં પાત્રો તથા એમની નિજી અનુભૂતિઓ દ્વારા ઉપરોક્ત વાત પર ‘એકાવનમો એપિસોડ’ વાર્તામાં પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. પ્રેમઝંખા સામે સ્ત્રીને ઉપેક્ષા મળે છે, કાં પ્રેમને નામે ખપ પૂરતા ઉપચારો જ મળે છે. સધવા સ્ત્રીનું જીવન પણ વિધવા કે દેવદાસી જેવું જ હોવાનો એહસાસ કરાવતી આ વાર્તા માર્મિક છે. ‘સજા’માં વિધર્મી લોકોની કતલ કરવામાં સહભાગી પતિ તરફ પત્નીને થતી નફરત વર્ણવાઈ છે. કાયદો તો ‘સજા’ નથી કરતો, છોડી દે છે. પણ પત્ની એના ‘પતિને પાસે નહિ આવવા દેવાની’ સજા કરે છે.

આપણો સમકાલીન સમાજ બહારની ઝાકઝમાળ સામે અંદરથી તો પોલો ખોખલો ખવાઈ ગયેલો ને જડ-કઠોર બની ગયો છે... ‘પચીસમી જાન્યુઆરી’, ‘ઈતિહાસ’, ‘લાચારી’, ‘નાયકભેદ’ જેવી વાર્તાઓમાં એની પ્રતીતિ થાય છે. ‘પચીસમી જાન્યુઆરી’ વાર્તામાં બળાત્કાર, ખૂન, ગરીબાઈની સમસ્યાઓ – વગેરેની ખણખોદ કરીને મીડિયા માટે કામ કરતા પત્રકારો બહારથી લાગે એવા ભલાભોળા લાગણીશીલ નથી હોતા, બલ્કે એય નઠોર-કઠોર છે એ ચીંધ્યું છે. ‘નાયકભેદ’માં ખાધે-પીધે સુખી એવા ભદ્ર સમાજના પતિ-પુરુષોની નફરત, સંવેદનજડતા દર્શાવાઈ છે. સડી ગયેલા મધ્યમ – ઉપલા મધ્યમ વર્ગનાં ચિત્રો આ સંચયની વિશેષતા બની રહ્યાં છે.

‘ખાંડણિયામાં માથું’ વાર્તા બહિર-આંતર બેઉ પ્રવાહોમાં સાથે ચાલે છે. ‘સેક્સ વર્કર’ને મદદરૂપ થવા અને એમની સમસ્યાઓ ઉકેલવા સારુ કામ કરતી નાયિકાનું પોતાનું એક ખુમારીભર્યું પ્રેમજીવન છે... ‘માથા સાટે મોંઘી વસ્તુ’ માટે નાયિકાએ અસ્તિત્વને અડીખમ રાખ્યું છે... બીજી બાજુ સેક્સ વર્કર સુનીતા પણ કોઈ એક મરદને ચાહે છે ને હવે એની થઈને રહેવા ચાહે છે – પણ તે કામ દોઢવું છે. સેક્સ વર્કર સ્ત્રીઓ નાયિકાને ગાડીમાં મૂકવા-

લેવા આવતા પ્રેમી પુરુષને જીજાજી માની લઈને ખુશ થાય છે – નાયિકા પણ એ અંગે કશો ખુલાસો કરીને ગૂંચ ઊભી કરવા નથી ચાહતી ! બે સ્થિતિઓનું સન્નિધિકરણ પણ કલાપોષક બન્યું છે.

નારીજીવનની સમકાલીન સમસ્યાઓને લઈને પણ અહીં વાર્તાઓ લખાઈ છે. વૃદ્ધાનું મરણ જાણે કશી વિસાત જ નથી. એમનું ઉત્તર જીવન પણ એવું જ ઉપેક્ષિત હોય છે. (બ્રાહ્મમુહૂર્ત). પતિ બીજી સ્ત્રીને ચાહે છે ને હવે એની સાથે રહેવા જવા ચાહે છે ત્યારે પત્ની અને યુવાન દીકરીની વ્યથાવેદના શું હોય ! ને વળી ભણેલાં તથા કળાની દુનિયાનાં છે આ લોકો તો !! (વિચ્છેદની ક્ષણ). ‘વરાળનો એક કિસ્સો’માં પૈસો અને ભૌતિકતા પાછળ ઘેલા પતિની ન્યાતમાં એની કલાપ્રેમી પત્ની પણ વટલાઈ જાય છે. ‘ઊર્જા’માં વાસ્તુશાસ્ત્રના વહેમથી દુઃખી પરિવાર સામે રાવતીમાં રહેતો છોકરો ‘માછલીઘર’ મેળવીને નવી ‘ઊર્જા’નો અનુભવ કરે છે. ‘અગિયારમો પત્ર’ તથા ‘આસમાની દીવાલ’ વાર્તાઓ સામાન્ય છે તો પણ આપણો સમય, એનો અમાનુષી ચહેરો તથા જીવનની વિડંબના તો જરૂર પમાય છે.

‘ભંગુર’ વાર્તા સંચયની સારી વાર્તાઓમાંની એક છે. પત્નીને કેન્સર છે. પતિ અને દીકરો- દીકરીની ચિંતાઓ કોરી ખાય છે. પત્ની હવે નહિ જીવે-નું દુઃખ અનુભવતાં ત્રણે સ્વજનો (પતિ – સંતાનો) ધરતીકંપનો ભોગ બને છે – એ મૃત્યુ દર્દનાક છે. અહીં પણ સંનિધિકરણથી વાર્તા વધુ ચોટદાર બની છે. ભાષાનું બળ પણ ધ્યાનાર્હ છે. પોતાના સમકાલીન સમાજમાં જે અમાનુષી પરિસ્થિતિઓ રચાઈ છે ને બર્બરતાનું રાજ છે – એને વિશે, વાર્તાકલાની શરતો સાચવતાં રહીને, એકસાથે એક સંચયમાં જ, આટલી પ્રતિબદ્ધ વાર્તાઓ આપવાનું સર્જક-સાહસ કરીને મૌન રહેનાર હિમાંશી શેલતને બેઉ હાથે સલામ !!

આકાશમાં ગુજરાતી ભાષાની આધુનિક ખનિજસંપત્તિ | દિલીપ ઝવેરી

[‘આકાશની ઉડ્ડયનલિપિ’ : લે. રાધેશ્યામ શર્મા, પ્ર. રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, પૃ. ૧૧૮, કિં. રૂ. ૮૫/-]

લિપિમાં ઉડ્ડયન કરનાર એક કવિનું ઋણ અનેક કવિઓ અને ગુજરાતી સાહિત્યને માથે અપાર છે. એ કવિ છે ઉદારકોષ આશુતોષ રાધેશ્યામ. સતત શોધરત રાધેશ્યામ. અદમ્ય પ્રયોગરત રાધેશ્યામ. જોશ ચડે તો તથ્યના તંત્ર સામે બહારવટું કરનાર રાધેશ્યામ.

હમણાં હમણાં વિશ્વવિદ્યુતજાળી પર (www.museindia.com) નો જાન્યુઆરી-માર્ચ અંક) પ્રસિદ્ધ થયેલી અંગ્રેજીમાં અનુવાદ એની કેટલીક આધુનિક કવિતાઓ સાથે જોડેલા સંપાદકીય લેખમાં મેં રાધેશ્યામની વાત આમ કરી હતી : તીવ્ર સંવેદનશીલતા અને વિશાળ બહુશ્રુતિથી યુક્ત રાધેશ્યામ શર્માએ બોલી, વ્યાકરણ અને મુદ્રણના પ્રયોગ કર્યા. તાત્કાલિક સાંપ્રત પ્રતિ લક્ષ્ય કરવાને બદલે એમણે ભાષાની દૂરદૂરની શક્યતાઓમાં રસ લીધો. આવા હેતુ કેવળ નાટકીય ન હોવાથી એ ઇતરની રચનાઓમાં પણ આવી શક્યતાઓ જોઈ શક્યા. એમણે બીજાંઓ વિશે જ સૌથી વધુ લખ્યું છે. નવાં-જૂનાં, મથતાં – સ્થપાઈ ચૂકેલાં, પરંપરાનિષ્ઠ-

આધુનિક, અન્ય ભાષાઓનાં સાહિત્યનું એમનું અસાધારણ અને વિસ્તૃત જ્ઞાન તેમજ મોકળી રસજ્ઞતા અન્ય કવિઓની સાધારણ કવિતામાંથી પણ અવિરત આનંદનો અનુભવ કરાવે છે. મૂલ્યાંકન કરતાંય બોધવ્યાપ એમને પસંદ છે. એમની ટૂંકી વાર્તાઓ અને નવલકથા આધુનિક ચળવળનાં સીમાચિહ્ન છે. રાધેશ્યામ વિના ગુજરાતી ભાષા ચંકડી હોત કારણ કે અનેકોની રચનાઓમાં ગળાયલી પણ બીજાંઓની નજરે ન ચડેલી મૂલ્યવાન ધાતુ એમણે દેખી-દેખાડી છે.

અઢળક કવિતાઓના આસ્વાદ લખતાં લખતાં રાધેશ્યામ સહજમાં કવિકુલગુરુ બની ગયા છે. અને પોતાની કવિતા લખતાં લખતાં રાધેશ્યામ રમતાં રમતાં ચીંધતા જાય છે – કવિતા કેમ સંભવે, કવિતા ક્યાં અશક્ય અને અશક્યમાંથી પણ કવિતા કેમ ગોતવી. ગોતાં પણ ખાઈ જાય – ભૂલથી કે જાણીજોઈને કદાચ. જેમ એક કાળે કેટલાય વૈદ્યકીય વૈજ્ઞાનિકો પોતાની જાત ઉપર અખતરા કરી રોગ કે રોગનિવારણનું જ્ઞાન મેળવી સૌ કોઈને ઉપલબ્ધ કરાવતા તેમ રાધેશ્યામ કવિતા સાથે અ-કવિતા પણ કરી દેખાડે છે. ઉદાહરણ છે ‘હાલકડોલક વહાણ’ ૧૧૪મા પાને. કલ્યાણ-લહાણ-સુજાણ-પલાણ-પહાણ-વહાણ છતાં નફામાં નરી હાણ. અને ૧૨મે પાને તો હરણના શિકારમાં એ જ પ્રાસયોજના ‘આસપાસ-ઓપાસ’ શીર્ષકની ૨૫ શબ્દની રચનાને અંતરિયાળ-વાદળિયાત-કેસરિયાળ – હરણફાળમાં કવિતા બનાવી દે છે ! આ તો દેહની કસરતો. સત્યજિત રાય, સ્મિતા પાટીલ, અશ્વિન મહેતા નિમિત્ત બને છે કાવ્યશોધનાં. અશ્વિન મહેતાના હિમાલય-ફોટા જોઈ કવિ વળી ફરી ઇમેજને ઇમેજમાં બદલતા જાય છે. આકૃતિઓ કલ્પન બનતી જાય અને કવિ યદ્યચ્છાલયની સાથોસાથ શૃંગારહાસ્યબીભત્સશાંત ચીતરતા જાય છે. આંશિક કાવ્યાભાસોમાં પણ પ્રધાન રહે છે કવિએ સંચિત કરી રાખેલા પારાવાર સંસ્કાર. ચિત્રો-શિલ્પો-સંગીત પર લખનાર રિલ્કે અથા ઓક્તાવિઓ પાઠ પણ નક્કી જ આવી કસરત કરી ચૂક્યા હશે. અને પછી અચૂક કવિતા લખી હશે. એ રસ્તો રાધેશ્યામ દેખાડે છે – રંગ, રૂપ, આકાર જ્યાં શબ્દોમાં પલટાઈ જાય છે.

‘લગભગ’ની પ્રાપ્તિને પણ ઈષ્ટ માની લેનાર રાધેશ્યામ વળી પછી સઘળું જ અજમાવવાનું પણ છોડતા નથી. કવિતા લખતાં લખતાં કવિતાની વ્યાખ્યા કરે છે : ‘લઘુગુરુના મણકા વિખેરી’ની ટોપી પહેરીને ખેલ કરતી ટમા પાના પરની રચના જુઓ :

‘શબદને નિચ્છંદ ગગનના તોરીલા તોખાર બનાવવા
મંદમાંદા અક્ષરોની જ્યેષ્ઠિકા તાણી લેવી અને
ભૂતકાળની પેઢીઓને સાભાર સોંપવી
ગુરુલઘુની ઘટમાળના મણકા વિખેરી
સપ્તરંગીન અપ્તભંગિન ઇન્દ્રધનુષ્ય નચાવવાં’

આ પાણીની ભંગિમાવાળી આકૃતિ તે કવિતા.

વ્યાખ્યા આકર્ષક છે. આધુનિકતાના આરંભે કેટલાક કવિઓએ આટલું જ ધારી-સ્વીકારીને લખ્યું. પણ સપ્તરંગીન ઇન્દ્રધનુષ્ય હંમેશાં ન દેખાયાં. અને રાધેશ્યામે તો પહેલાં પણ આ વ્યાખ્યાને વળગીને કવિતા નથી કરી કે આ સંગ્રહમાં પણ. કવિતાની વ્યાખ્યા બાંધવી સહેલી નથી. અને જરૂરીય નથી. વળી કવિએ તો એ જફામાં પડવા જેવું જ નથી. કવિતા ભણાવતા માસ્તરો ભલે એ પળોજણમાં પડી પેટિયું રળે. કવિને દાળિયા ફાકવા જેટલુંય મળતું નથી. અને

નસીબદાર હોય એવાને રાધેશ્યામ જેવા વાંચનાર મળે જે બે-ચાર પાનાં ભરી લખે. આમ રાધેશ્યામ એક બાજુથી કવિતાને અને તેય બીજાંની, ગંભીરતાથી પ્રમાણે છે તો બીજી બાજુ આવા નિર્દોષ ખેલ પણ કરે છે.

તથ્યના તંત્ર સામે બહારવટું ડણકાવનાર રાધેશ્યામ બીજા બહારવટિયા કવિકુલગુરુ બળવંતરાય ઠાકોર (લડનારા એટલે ‘સેહેની’)ના અનુસરણમાં પરંપરાનિષ્ઠ બળવાખોર છે. જે કવિએ ઓગણીસમી સદીમાં ગુજરાતી ભાષામાં શ્રેષ્ઠ ઊર્મિસોનેટ અને પ્રકૃતિચિત્રો આપ્યાં એણે જ વીસમી સદીમાં ‘સાધુની સોગડી’ પણ. આમ જ પ્રકૃતિચિત્રકાર, ઊર્મિઆલેખક, આવેષ્ટિરતિરાગગાયક રાધેશ્યામ કવિતા કરે છે લેખ લખવા લાયક લતીફો ઉપર : ઉમાશંકર જોશી, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, પ્રબોધ ચોકસી, સુરેશ જોષી જેવા મરણોત્તર વિષયો. કદાચ કવિ હોવાનો થાક લાગવાથી રાધેશ્યામ માણસ રહેવું પસંદ કરે છે ! અન્યવ્યવતિકમે પાબ્લો નેરુદાની સંનિધિમાં !

કવિ તરીકે રાધેશ્યામની વિવિધ મુદ્રાઓ છે. પ્રધાન છે આદર્શ આધુનિકની જ્યાં નિજી મૂલ્યો પરંપરાગત મૂલ્યોનું સ્થાન લે છે, જેમ કે ‘ભ્રમરલયવંત ઝકળ’માં (પૃ. ૧૦). તો આર્યપ્રતિષ્ઠ શિષ્ટ બ્રાહ્મણ પણ પોતાનાં સંસ્કૃત અને પરિવારિક મૂલ્યોની પૂર્ણ સ્વીકૃતિ સાથે સરસ્વતીની સાધના કરે છે. ‘વ્યંજના અવકાશ’ (પૃ. ૧૦) અને ‘માતૃવંદના’ (પૃ. ૬૮) આનાં ઉદાહરણ છે. ક્યાંક એક સાંપ્રત, મધ્યમવર્ગીય અમદાવાદવાસી વર્તમાનપત્રોનાં મૂલ્યોથી બંધાઈ સાંકડી શેરીમાં ઊભરાતી અટવાતી ગરદીનો અંશ બની ભટકે છે જે દેખાઈ આવે છે ‘પ્રલાપ’માં (પૃ. ૫૩) કે ‘ડોલરિયા દેશના દંશે’માં (પૃ. ૬૭).

આ બહુમુદ્રાધર કવિનું સંવેદનતંત્ર વિસ્તૃત અને વિવિધસ્તરીય છે. એમનું ઇન્દ્રિય-સંવેદનતંત્ર આદિમ છે. અતિપરિમાણી વૈશ્વિકતા, વિશ્વતત્ત્વોની અતાર્કિક સંરચનાઓ – કથનીય લીલાઓ, વ્યાખ્યાવિરહિત વસ્તુજગતની બહુરૂપી તેમજ રૂપાંતરની કીડાઓ, જેવિક આવેગો અને પાર્શ્વભૂમાં કે સમક્ષ રતિસાત્ત્ય એ જ આદિમતા એમની સંરચનાનો પણ ભાગ છે. બહુશ્રુત, વિવિધ કલા-આસ્વાદક, વ્યાપક જીવનના ગ્રાહક, અનેક સંસ્કારોના સંગ્રાહક અને ભાષાશિસ્તના વાહક રાધેશ્યામ અનેકવાર રચનાઓના અંતમાં ચમત્કાર સર્જે છે અથવા એવી અપેક્ષા રાખે છે, આદિ માનવની જેમ આદિ માનવ પોતાને સમસ્તનો અવિભાજ્ય અવયવ માનતો, સત્તાધીશ નહીં. એમ જ છે સાચા કવિનું લક્ષણ. એ પોતાને ભાષાનો સ્વામી નથી માનતો, પણ પોતાને ભાષાનો અંશ ગણે છે. તેથી જ રાધેશ્યામ નિવૃત્ત થઈ જતા હોય છે – હવે શબ્દોથી ચમત્કાર થશે એ શ્રદ્ધાથી. ઉદાહરણ રૂપે ‘વીજળબકારે હસ્તાક્ષર’ (પૃ. ૧૪), ‘સૂર્યમુખી’ (પૃ. ૧૬), ‘કેફ’ (પૃ. ૫૦) જેવી કેટલીય રચનાઓ ટાંકી શકાય.

જીવન-આસપાસનું તેમજ સામાજિક-ના સંદર્ભમાં કવિ અસહાય માટે અનુકંપિત, અન્યાય થયો છે તેને પક્ષે સરોષ અને કર્મના પ્રશંસક છે. છતાં પ્રતિબદ્ધતાને પોતાને ગળે આભૂષણ રૂપે કે હાથમાં છડી રૂપે કે મોઢા સામે ભૂંગળા રૂપે નથી વાપરી. કવિતાના મજનૂ રાધેશ્યામ પાસે આવવું હોય તો પ્રતિબદ્ધતાએ લયલા બનીને આવવું પડશે – કવિતાની યોજનાથી આવેષ્ટિત – મલેકા બનીને નહીં. આમ ભૂકંપ ‘અવિરામ’ (પૃ. ૨૦) કે રમખાણો ‘ક્ષાન્તિનું વરદાન’ (પૃ. ૩૪)ની પશ્ચાદ્ભૂમિ પર અંકાતું સમસંવેદન રાધેશ્યામનું સભાન કેળવેલું કલાલક્ષણ છે.

અંગત જીવનમાં ગુરુઓ, સ્વજનો, મિત્રો, સમકાલીનો વિશે સદ્ભાવ-અહોભાવ એમણે સઘર્મ કેળવેલું સંસ્કારલક્ષણ છે જે કલા સાથે નિરપેક્ષ સંબંધ રાખે છે. અને તેથી કદી કદી કવિતાને માથે બોજ બની જાય છે.

રાધેશ્યામ ત્રણ રીતે કવિતા લખે છે : નક્કી કરીને, લખતાં લખતાં કે વશીભૂત થઈને. એક એક ઉદાહરણ લઈએ. નક્કી કરીને લખેલી સ્મિતા પારીલ વિશેની રચનાઓ. અહીં વિગતોને ગોઠવવાનો ઠાવકો કસબ વરતાય છે. લખતાં લખતાંમાં વાંચી શકાય ‘હજુ કૃષ્ણ કારાગૃહે’ (પૃ. ૧૮). કવિતામાં બળિયા સાથે સળિયાનો પ્રાસ મેળવી હીંચકો હુલાવતાં હુલાવતાં વીજળીના ગોળાની આજુબાજુ સળિયાના પડછાયા ચીતરતાં ચીતરતાં કાવિનાગ અને કૃષ્ણ બેઉ બાથે પરિયા એવી એકમેકને બાઝતી છૂટતી પ્રાસયોજનામાં આજના સમય, મધ્યકાલીન ભક્તિગીતના સમય અને પુરાણકથા સમયને જોડતીતોડતી પંક્તિઓને અંતે રહી જાય છે એક પ્રશ્ન જે કૃષ્ણના કારાગર લગી પહોંચ્યો છે. અને હવે ચમત્કારયુક્તિની અપેક્ષામાં કવિ મૌન-સબોલ અટકે છે. અહીં વિવિધ કાળને જોડવાની ઊર્જા મળી છે સીડી-હીંચકો-ટેબલફેનનાં ગતિઠંગિતોથી.

આ સંગ્રહમાં એક આશ્ચર્યઘટના છે. લગભગ ૫૨ (બાવન) રચનાઓ માત્ર છ દિવસમાં લખાઈ છે. આમાંય ૩૭ રચનાઓ બે જ દિવસમાં – ચાર મહિના વેગળી અલગ તારીખોમાં – લખાઈ છે. જેમ દીર્ઘ ડુઈનો એલેજીઓ લખતાં લખતાં રિલ્કેએ અચાનક અલ્પદિવસોમાં સોનેટ્સનું ઓફર્સ લખ્યાં અથવા પોર્ચુગિઝ કવિ પેસોઆએ ચાર વિવિધ ઉપનામ હેઠળ થોડા જ સમયમાં એકસામટાં ચાર પ્રકારનાં કાવ્ય લખ્યાં તેમ કશીક સ્ફુરણાના આવેગને વશ થયો હશે રાધેશ્યામનો શબ્દરથ. પછી નિર્ણય કરીને કેટલાંક વાક્યો લખી પોઈન્ટિવિસ્ટ ચિત્રકાર સેરાની રીતિથી એમને ખંડિત વિસ્તૃત કરી શબ્દ અને શબ્દના વિવિધ સંબંધોની શક્યતામાં અર્થને મુક્તછંદચલિત કરી કવિતાની સંભાવનાઓ, ભ્રાંતિઓ અને અભાવને પ્રદર્શિત કરવાનો હશે રાધેશ્યામનો મનોરથ.

સતત પ્રયોગરત રાધેશ્યામ પરંપરા સાથે આગવો અને નિજ સંબંધ જોડે છે. આપણી જ ભાષામાં લખાયેલી કવિતાનો સંદર્ભ લઈ, પરિચિત બિંદુથી આરંભી નવી રચના લખે છે. ગુલામ મોહમ્મદ શેખ ‘નિદ્રાફળ’ (પૃ. ૨), લાભશંકરની શબ્દની ડોલ ‘આરંભે શબ્દ’ (પૃ. ૪૪), દિલીપ ઝવેરીનો હરણનો શિકાર ‘આસપાસ ચોપાસ’ (પૃ. ૧૨) અને ઉમાશંકર ફૂલોપંખીઓ સાથે કેટલીક વાર રાધેશ્યામની લિપિમાં આકાશઉચ્ચન કરે છે. અન્ય કલાઓ સાથેનો રાધેશ્યામનો અવિરત સંબંધ શબ્દ-ભાષા-ઈતિહાસના સંસ્કારો સાથે વણાઈને કવિતા બનીને આવે છે. સંસ્કૃત-મધ્યકાલીન સાહિત્યના કાલિદાસ-સૂરદાસ પોતાની કૃતિઓ સાથે રાધેશ્યામના મંચ ઉપર આવે છે. અને રાધેશ્યામ સંસ્કૃત શૃંગારને પ્રકટ રૂપે, પ્રકૃતિ રાગમાં આલાપ રૂપે તો સંકેતોમાં વારંવાર પ્રયોજે છે. આધુનિકોમાં સૌથી વધુ શૃંગારકાવ્ય રાધેશ્યામનાં છે. ‘નિદ્રાફળ’ જ ફરી ફરી વાંચ્યો અને અનેક રતિરહસ્યો ઊઘડતાં જશે. ‘કાન્તાર મધ્યે’ (પૃ. ૧૩)માં ‘મેઘદૂત’ અને હેત્રી રૂસોનાં ચિત્રનું અદ્ભુત સંયોજન થાય છે, જેમ કાન્તારમાં કાન્તા છે તેમ. જે કાલિદાસ અને વનની વાંસળીવાદિકાથી અજાણ હોય તેને પણ એક સાંગોપાંગ સિદ્ધ કવિતા મળે છે. ‘ના-ના લાકડિયા મહેલમાં’ (પૃ. ૧૮) વાંચ્યો. સાગના કાષ્ટ જેવું લીધેલું મૌન કેવું ઉગ્રતીક્ષ્ણપીડક બનતું જાય છે તે ‘ના હાલવું’થી આરંભાતી ક્રિયાપદી પ્રાસપરંપરા

પ્રતીત કરાવે છે. આ પરંપરિત ‘ના’ના લાકડિયા મહેલમાં સૂતેલા પરશુરામને સાચવતા કર્ણને બેસાડી કવિ ઇન્દ્રપ્રેષિત ભમરાને કર્ણનો ઉરુપ્રાન્ત ભેદવા તેડાવે છે. આગળના પ્રાસબદ્ધ શબ્દોમાં અપિહિત ગુંજનનો રવ ભમરાના આગમનની પ્રતીક્ષા કરી જ રહ્યો હતો. કાષ્ટ જેવું મૌન કરકોલાતાં થયેલી વેદનાની બહુપરિમાણી ચીસને આકાર આપવામાં કવિની સિદ્ધિનો પરિચય થાય છે. ઘાવમાંથી પ્રગટે છે પરશુરામની મા રેણુકા. અને સાથોસાથ એ પ્રસંગની જઘ્ણા હિંસકતા અને તર્કાતીત કોધની પરાકાષ્ટા સાથે જોડાઈ જાય છે કર્ણને ભેદનારું અભિશપ્ત ભવિષ્ય. આ ચીસ ઊઘડતી અને ફેલાતી જ જાય છે એડવર્ડ મુંકના પ્રખ્યાત સ્કીમ નામના ચિત્રની જેમ. ઇતર સંસ્કારોની જેમ ખપમાં લેવા માટે ગુજરાતી કવિતા તો રાધેશ્યામનો પોતીકો વારસો છે. ઉમાશંકરનું ‘ગીત ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું’ રાધેશ્યામની કવિતામાં મોતી બની જાય છે – ‘ધૃતિગીત’ (પૃ. ૨૧). ‘છીપ પ્રકાશવર્ષોની પ્રતીક્ષાને ધૃતિ-ધમણમાં પ્રોજેક્ટિવિત રાખી ગાઈ રહી છે ગોતી ગોતીને અમને ના મળ્યું.’ ગોતીગોતીના પ્રાસમાં અધ્યાહાર છે મોતી – જેનો સંભવ રાધેશ્યામે પચાસ વર્ષથી પોતાના મનમાં નિશ્ચિત કરી રાખેલ. અને અધઊઘડેલી છીપને જ્યારે સમુન્દરે ધસી ધસી ઉપરતળિયે કરી દીધી ત્યારે કવિનું આ સપનું સ્વાતિની સાક્ષીએ છીપના ગર્ભમાં સ્થપાયું. આરંભના શબ્દોથી જ પરોવાતો રતિનો લય ઉમાશંકરના કાવ્યને અદ્યતન આધુનિક આકાર આપે છે.

સદાના પરિચિતને સ્વેચ્છાએ ગોઠવીને આશ્ચર્યદાયક કરી દેવું એ જ છે કવિકર્મ. રાધેશ્યામ સતત આ પ્રયોગમાં રત છે. જીવન એક કાચી ધાતુ છે જેમાંથી સોનું નિપજાવવાનું કામ કવિનું છે. રાધેશ્યામનું કામ અન્ય અનેક કવિઓની જેમ બહુસ્તરીય છે. અહાંદસની સુવિધાને કારણે પ્રસરી પણ જાય છે. પણ ‘આકાશની ઉચ્ચનલિપિ’ની બધી રચનાઓને ગદ્યકાવ્ય કહેવામાં શ્રુતિદોષ છે, ભલે એ અધ્યાપકધર્મ હોય. આ રચનાઓ અહાંદસ હોવા છતાંય પદ્ય રચનાઓ છે. ચર્ચામાં પડવાને બદલે રસોત્સુક હશે તો ભાષાના સ્વરને ઓળખનાર કાન કવિતાના પ્રવાહી લયને સહજ પામી જશે. આ સંગ્રહનું વૈવિધ્ય અને બહુપડ બંધારણ એને ખનિજસંપત્તિ કહીને ઓળખવા પ્રેરે છે. ફરી ફરી તપાવી ફરી ફરી ગાળીને વાંચતાં અમૂલ્ય ધાતુ જડી આવશે. અને આવા આનંદઆવિષ્કારો સહદયોને કંઈ કેટલી રચનાઓના આસ્વાદ લખવા આમંત્રશે.

આપણા સાહિત્યિકો સતત પરિવર્તનશીલ મૂલ્યો કે મૂલ્યશૂન્ય અરાજકતા ઉભયમાં સ્વેચ્છાવિહાર કરતા હોય છે. તો પછી અપેક્ષા રાખીએ એમણે પ્રતિષ્ઠિત કરેલ સર્જકોની કિંચિત બાલિશ કોલાહલભરી ગુલેબકાવલિ કે ગાંગડાગાંઠાળી સ્તોત્રવાહિનીઓની તેઓ ભલે સ્તુતિ કરે, પણ આધુનિકતાના પ્રતિનિધિ રાધેશ્યામ શર્મા હજી તરુણ રહ્યા છે તેની નોંધ લઈ ‘આકાશની ઉચ્ચનલિપિ’ને વાચે અને જો ક્યાંક વીજળી થાય, દીવો પ્રગટે કે આગિયો ઝબકી જાય તો હરખથી એની વાત કરે.

‘મન ચીતરીએ’ – મનની ગતિનો આલેખ | ડૉ. પિનાકિની પંડ્યા

[‘મન ચીતરીએ’ : કવિ મુકુન્દ પરીખ, પ્ર. રન્નાદે પ્રકાશન, પ્ર.આ. નવેમ્બર ૨૦૦૪, પૃ. ૭૨, કિં.

અસ્તિત્વને પામવાનું સ્વપ્ન, અસ્તિત્વની પ્રતીતિ કરવાની મથામણ શબ્દમાં શબ્દરૂપે, પ્રકૃતિમાં પ્રકૃતિરૂપે, મૃગજળમાં મૃગજળરૂપે મળે છે. મુકુન્દ પરીખના ‘મન ચીતરીએ’માં સ્વપ્નનું નવું નથી. સ્વપ્નની અભિવ્યક્તિરીતિ પણ ૧૯૬૦ના અરસાની છે. છતાં મૃગજળ સાથેનું આત્મીયપણું સ્પર્શી ગયું. ‘આ મૃગજળ મારું છે ?’નું વારંવારનું પુનરાવર્તન માનવજીવનની આત્મીય બની ગયેલી ભ્રામકતાનો પરિચય કરાવે છે. એમાં તો પ્રત્યક્ષ થઈ છે માનવજીવનની વિડંબના. મૃગજળ સ્થળ કે જળનું નથી, ચંદ્ર કે સૂરજનાં કિરણોથી ઉદ્ભવ્યું નથી. પણ માનવના મનમાં પ્રસરેલું છે, જન્મ્યું છે તેથી જ મૃગજળનું છળ મીઠું લાગે છે. પોતાના અસ્તિત્વ વિશેનો કે ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિશેનો મૃગજળિયો ખ્યાલ પ્રસવ્યો તો છે મનમાં જ. એટલે અવઢવની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી જ રહે છે. ‘કોણ સાચા ?’માં તો મૃગજળના પ્રતીક વિના પણ મનમાં થયેલા ભ્રમના બે પડછાયા સાચા કે ખોટા ? તેની અવઢવ સતત રહ્યા કરે છે.

સર્જનપ્રક્રિયા દ્વારા અસ્તિત્વને પામવાની મથામણ માનવચેતના દ્વારા મન્વંતરોથી ચાલ્યા કરે છે. થીજેલા શૂન્યાવકાશને ઓગાળવા સૃજનકાળના અંધારમાં આ સર્જકની ચેતના પણ શબ્દની પ્રતીક્ષા કરે છે. (‘આજીજી’, પૃ. ૧૪). શબ્દસાંનિધ્યથી હૂંફની ઝંખના (‘આભાર તમારો’, પૃ. ૩) થતી રહે છે. શબ્દના અર્થ અને અર્થના શબ્દ શોધવાની મૂંઝવણભરી પ્રતીક્ષા ચાલ્યા કરે છે. (‘મન્વંતરો’, પૃ. ૫૦). આવાં કાવ્યોમાં શબ્દ ઊગવાનું જસ્ટિફિકેશન પ્રાપ્ત કરવાની વાત છે તો શબ્દને પેલે પાર નિઃશબ્દને પામવાના પ્રયત્નો છે. મથામણ તો જલ, વાયુ, પ્રકાશ જેવા પંચમહાભૂતોમાં પણ ‘સ્વ’ને પામવાની છે. (‘ત્યારે’ પૃ. ૪૦.) આવી ઝંખના ‘એમ જ’ (પૃ. ૫)માં છે. અહીં અસ્તિત્વનો વૃક્ષમય અનુભવ છે પણ ત્યાંયે

વૃક્ષ અમારું શાપિત
એક પણ
નવું પર્ણ
ફૂટે નહિ એને (પૃ. ૫)

ની વેદના છે. સૂકા પર્ણની જેમ ખખડવું તે જ માનવની નિયતિ છે. ‘લય’ કાવ્યમાં ખિસકોલીની સાહજિક ચઢ-ઉતર અને મહોરું પહેરીને જીવતા માનવના સાપસીડીની ગતિના લયને juxtapose કરી માનવ અને પ્રકૃતિના વિરોધી જીવનલયનો આવેખ આપ્યો છે. આવો વિરામ જીવનલય ‘બટેરબેટું’માં બહુ મુખર બન્યો છે.

ચક્કર ચક્કર ચક્કર
હા
આંખે ચક્કર
પાંખે ચક્કર
ભીતર ચક્કર
બહાર ચક્કર
સકળ દીસતું
એક જ એક જ એક જ

આધુનિક કવિતામાં વારંવાર પ્રયોજાઈ ગયેલી આવી અભિવ્યક્તિરીતિ કવિના કોઈ આગવા ભાવવિશ્વનો પરિચય કરાવતી નથી.

સમયના સંદર્ભમાં જીવનતત્વની શોધ ‘ત્રણ મણકાની માળા’માં છે. તેમાં હતું, છે, હશે – જેવાં ક્રિયાપદો દ્વારા સમયના ત્રણ ખંડો વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્યનું સૂચન છે તો ‘એક માણસ’માં અજવાળાની ટેકણલાકડી અને યાદદસ્તની ટેકણલાકડી દ્વારા ભવિષ્ય-ભૂતકાળનું સૂચન કરી વર્તમાન જીવનના મર્મને પકડવાનો હેતુ છે. પણ જીવન તો જન્મ-મૃત્યુના ઝેબ્રા કોર્સિંગ આગળ સૂતેલું પડ્યું છે. સતત વહેતા સમયને અટકાવી જીવતરના જીર્ણ વસ્ત્રને થીંગડું નહિ મારી શકવાની વેદના પણ કાવ્યમાં છે. ક્યાંક જીવન-મૃત્યુના રહસ્યને ‘જાણીને શું કરશો ?’ જેવું સમાધાન છે. તો ક્યાંક અસ્તિત્વ આપીને કોઈએ ઉપહાસ તો નથી કર્યો ને ? એવી મનની સાશંક અવસ્થા પણ નિરૂપાઈ છે. ‘તમાશો’ બની ગયેલું જીવન જોઈ ઈશ્વર હૈયાફાટ હસતો અનુભવાય છે. અહીં ‘હૈયાફાટ’ શબ્દને રુદનને સ્થાને હાસ્ય સાથે પ્રયોજી કરુણ વિડંબનાનો સૂર પ્રગટ કર્યો છે. ‘ખીલો’માં ખીલાનો પ્રતીક અને પુરાકલ્પન એમ બંને રીતે પ્રયોગ કર્યો છે. ‘ખીલો’ સ્થગિત માનવજીવનનું પ્રતીક છે. એ જ ‘ખીલો’ ઈશુ ખ્રિસ્તના સંદર્ભ દ્વારા Myth પણ બને છે. ખીલાની સ્વગતોક્તિરૂપે મુકાયેલી પંક્તિઓ :

હવે તો જે આવશે
બંધાવાને

સાત જનમના છોડું

–માં ઈશ્વરના સાંનિધ્યની ઝંખના રજૂ થઈ છે. બીજા એક કાવ્યમાં મુક્તિની ઝંખના છે પણ આધ્યાત્મિક કક્ષાની નથી.

વનરાવનની રેતી ખૂંદી

જનમ જનમથી મુક્તિ ક્યાં છે ?

આ જ કાવ્યમાં આત્મા અને દેહ, છીપ અને મોતી, દીપ અને જ્યોત વચ્ચેના આંતરસંબંધ દ્વારા અસ્તિત્વની શોધ છે. ‘વૃક્ષને થાય’માં આવી શોધ વૃક્ષ અને છાયાના આંતરસંબંધ દ્વારા થઈ છે.

‘મન ચીતરીએ’માં મનની પ્રસન્ન મુદ્રા પણ ઊભાયેલી છે. વતન સાથેનો મુગ્ધ સંબંધ આ સંદર્ભે નોંધવા જેવો છે. વતનની ધૂળમાં ભળી જવાની ઝંખના :

કે મારી ધૂળમાં

લખે

તારું

મારું

નામ

મારાં ગામ (વતન)

તેમજ ‘નિસબત’ કાવ્યમાં

એની રજકણ

બની રક્તકણ

ધબકે નાડી નાડી (પૃ. ૪૪)

‘નોતરો’માં પ્રકૃતિનું ઉલ્લાસમય ચિત્રણ છે. પ્રકૃતિનાં અન્ય રમ્યરૂપોની સાથે ગુલમહોર અને ગરમાળાના રાતાપીળા સાફાની શોભા પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરાવે છે. પણ ‘અમને મળ્યું છે તે રાખ્યું છે’ જેવી સીધા વિધાનવાળી પંક્તિ આયાસી લાગે છે.

આ ઉપરાંત સૂર્ય, વૃક્ષ, મૃગજળનાં પ્રતીકોનું વારંવારનું પ્રયોજન પણ કવિની સીમિત શબ્દપસંદગીની સાબિતી આપે છે. કેટલાક પદ્યસમૂહોનું પુનરાવર્તન જેમ કે :

તરે હવામાં એક જ (પૃ. ૬)

તરે હવામાં
પંખી નામે પીંછાં (પૃ. ૨)

પણ જોવા મળે છે. વાગ્મિતાભરી વાક્યરચના જેવી કે,
સોરી ટુ ડિસ્ટર્બ યૂ

માય ગોડ

માં ભાવકની સંડોવણી થાય છે પણ કાવ્યત્વને ઝાઝી ઉપકારક નથી નીવડતી. ‘હા’ ‘ના’ જેવાં હકાર, નકારવાચક ક્રિયાવિશેષણોનું વળગણ કઠે તેવું છે; જેમકે :

બટેર બેઠું

ચગડોળે

હા...

હીંચે હીંચે હીંચે

હા (પૃ. ૪)

આત્મા ?

ના ના.

ઈશ્વર ?

ના ના.

ચાંદો ?

ના ના.

સૂરજ ?

ના ના. (પૃ. ૨૧)

આ ઉપરાંત અછાંદસની વાક્યરચના, વાક્યલય, ખંડકયોજનામાં નાવીન્ય નથી. તેથી કહી શકાય કે ‘મન ચીતરીએ’ની કવિતા ૧૯૬૦ની આસપાસની આધુનિક કવિતા સાથે ભાવપક્ષ અને કલાપક્ષે અનુસંધાન સાધે છે.

શિક્ષણજગતને તાકતી એક અનોખી નવલકથા : ‘અંગદનો પગ’ |
બકુલ દવે

[અંગદનો પગ : લેખક અને પ્રકાશક : હરેશ ધોળકિયા, ન્યૂમિન્ટ રોડ, પેરિસ બેંકરી પાસે, ભૂજ-૩૭૦૦૦૧, પ્ર.આ. ૨૦૦૬, કિં. રૂ. ૭૫, પૃ. ૧૯૪]

હરેશ ધોળકિયાની બીજી નવલકથા ‘અંગદનો પગ’ શિક્ષણજગતની પૃષ્ઠભૂમિ પર આલેખાયેલી છે. લેખકે પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તેમ આ નવલકથાનું સર્જન કરવાની પ્રેરણાનાં મૂળ, મનુષ્યત્વની શ્રેષ્ઠતાનું દર્શન કરાવતા આયન રેન્ડનાં પુસ્તક ‘Atlas shrugged’માં પડેલાં છે. એમાં ઉલ્લેખાયેલું પ્રતિભાશાળી (First raters) અને સામાન્ય(second raters)નું દર્શન એમને સ્પર્શી ગયું. શિક્ષક તરીકે એમને વિવિધ અનુભવો થતા રહ્યા, જે એમણે અહીં નવલકથાલેખનમાં ખપમાં લીધા છે.

‘અંગદનો પગ’માં ઝાઝાં પાત્રો નથી. જ્યોતીન્દ્ર શાહ અને કિરણ દવે એ બે શિક્ષકોની આસપાસ કથાવસ્તુ ગૂંથાયું છે. જ્યોતીન્દ્ર શાહ પ્રતિભાશાળી (First rater) છે, જ્યારે કિરણ દવે સામાન્ય (second rater) છે. સેકન્ડ રેટર, ફર્સ્ટ રેટરને કદીયે આંબી શકતો નથી એવા સંજોગોમાં, આગળ આવવા માટે એ કેવાં હવાતિયાં મારે છે ને ફર્સ્ટ રેટરને કેટલી રીતે નુકસાન પહોંચાડી શકે છે તે અથડામણ, સંઘર્ષ અને પછી જન્મતી પીડાની વાત લેખકે બ-ખૂબી અને લાઘવપૂર્ણ રીતે કરી છે.

ડૉ. કિશોર શાળામાં ભણતો હતો ત્યારે તે જ્યોતીન્દ્ર શાહ અને કિરણ દવે બંનેનો પ્રિય વિદ્યાર્થી હતો, જેની સાથે બંને શિક્ષકોને – કિશોરે શાળા છોડ્યા પછી પણ સંબંધો જળવાઈ રહ્યા છે. એક રાત્રિએ ડૉક્ટર કિશોર પર કિરણ દવેનો ફોન આવે છે. એ કિશોરને પોતાને મળી જવાનું કહે છે. કિશોર જાય છે. ભૌતિક સગવડોથી સમૃદ્ધ ઓરડામાં, એક શેઢી પર તકિયાને અઢેલી એના દવેસાહેબ બેઠા છે. બીમાર અને અશક્ત. થોડી આડીઅવળી વાત પછી એ કિશોરને કહે છે કે પોતે હવે બહુ નહીં જીવે. પછી મૂળ વાત પર આવતાં જણાવે છે કે પોતે એક ડાયરી લખી છે. એ ઈચ્છે છે કે તે ડાયરી કિશોર વાંચી જાય. કિશોરને નવાઈ લાગે છે. દવેસાહેબ અને ડાયરી લખે ? લખવું-વાંચવું અને ચિંતન કરવું એ દવેસાહેબની પ્રકૃતિમાં નહોતું. તે રાત્રે ઘેર જઈ કિશોર ડાયરી વાંચવાનું શરૂ કરે છે. સૂમસામ રાત્રિએ, દષ્ટિ સામે ફરતાં જતાં ડાયરીનાં પાનાંમાંથી પસાર થતાં એને સમજાતું જાય છે કે પોતે દવેસાહેબનું એકરારનામું વાંચી રહ્યો છે. ડાયરીના પાને પાને હવે સાહેબનું Confession છે. પોતાના સહકર્મી શિક્ષક જ્યોતીન્દ્ર શાહના પ્રભાવ જોઈ, તેજોદ્વેષથી એને પાછળ રાખી દેવા માટે પોતે જે કાવાદાવા કર્યા હતા તેનું એકરારનામું; જ્યોતીન્દ્ર શાહની મુઠ્ઠી ઊંચેરી પ્રતિભાની બરાબરી પોતે કરી શકવા માટે સક્ષમ નહોતા તેથી તેને ઝાંખી પાડવા માટે ખેલેલા પ્રયોગનું એકરારનામું.

જ્યોતીન્દ્ર શાહ પણ – દવેસાહેબની જેમ ડૉ. કિશોરના પ્રિય શિક્ષક હતા. એમને માત્ર ભણવા અને ભણાવવામાં જ રસ હતો ને તે રીતે એ ખરા અર્થમાં કર્મયોગી હતા. શિક્ષણ એટલે ફક્ત ચાર દીવાલો વચ્ચે ભણાવતાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં સમાઈ જતો અભ્યાસક્રમ જ નહીં પણ અનંત સમયાખંડ પર પથરાયેલા જીવનક્રમનો એ અવિભાજ્ય કિસ્સો છે એવું એ વિચારતા ને તે જ રીતે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષિત કરતા.

કિરણ દવે જ્યોતીન્દ્ર શાહને સહન કરી શકતો નથી, સ્વીકારી શકતો નથી. એ જ્યોતીન્દ્ર દ્વારા થતી પ્રવૃત્તિઓને સતત વખોડે છે. એને અકારણ ઉતારી પાડવાના પ્રયત્નો કરતો રહે છે. જ્યોતીન્દ્ર કિરણની મથરાવટી મેલી છે તે બાબતથી અજ્ઞાત નથી પણ એ સંઘર્ષથી દૂર રહેનારો માણસ છે. અલબત્ત, એ કિરણનો સામનો કરે છે પણ સંઘર્ષમાં ઊતરીને નહીં, પણ હકારાત્મક વલણ અપનાવીને. એ કિરણની લીટી ભૂંસતો નથી પણ પોતાની લીટી મોટી કરવાનું વલણ ધરાવે છે. નિર્દેભ તેમજ કશી આકાંક્ષાઓ અને અપેક્ષાથી રહિત જ્યોતીન્દ્રને પાછો પાડી દેવાના કિરણ દવેના ઉધામા કારગત નીવડતા નથી. એના હાથ હેઠા પડે છે. પરોક્ષ રીતે એ દરેક પ્રસંગે પરાજિત થતો રહે છે. નિસ્પૃહી જ્યોતીન્દ્ર બધું સહજ સ્વીકારીને ચાલે છે તેને લઈને ખટપટિયો કિરણ દવે સતત અજંપામાં રહે છે. હાર્યો જુગારી બમણું રમે તેમ એક વધુ પાસાં ફેંકી એ શાળાનો આચાર્ય બની જાય છે પણ જ્યોતીન્દ્રનો શાળામાં પ્રભાવ છે તેને એ દૂર કરી શકતો નથી. ઊલટું, એની છટપટાહટ વધે છે. પણ જ્યોતીન્દ્ર કંટાળી જાય છે, થાકી જાય છે. એક દિવસ એ કિરણને રાજીનામું ધરી દે છે. પ્રગટપણે અફસોસ વ્યક્ત કરતો કિરણ દવે અંદરથી ખુશી અનુભવે છે કે હવે સાચા અર્થમાં પોતે શાળામાં સર્વેસર્વા બની રહેશે.

જ્યોતીન્દ્રના વિદાય સમારોહમાં શાળાનો એક એક વિદ્યાર્થી હાજર રહે છે. સૌ તેને નમન કરે છે ને એ દરેકના મસ્તક પર વહાલથી હાથ ફેરવે છે. વિદાય લેતાં જ્યોતીન્દ્રને કિરણ માટે સહેજ પણ દ્રેષ નથી, ડંખ નથી. એનું હૈયું નીતર્યા નીર જેવું નિર્મળ છે. કિરણની આંખો સામે જ્યોતીન્દ્રનું એક વધુ રૂપે પ્રગટ થાય છે. જ્યોતીન્દ્રના વિરાટ રૂપ સામે કિરણ સાવ વામન અને પંગુ લાગે છે.

જ્યોતીન્દ્રની વિદાયથી શાળામાં એક યુગનો અંત આવે છે. એની ગેરહાજરીથી શાળામાં ન પૂરી શકાય તેવો અવકાશ ફેલાઈ જાય છે. રિક્તતા પ્રસરી જાય છે. કાર્યક્રમો-સમારંભો અને ખૂબ પ્રચારથી શાળા ગાજતી રહે છે પણ એની પ્રતિભા સોસરતી જાય છે. કિરણ દવેએ માંદગીના બિહાને પડ્યા પડ્યા, પશ્ચાત્તાપની ક્ષણોમાં આ બધું ડાયરીમાં લખ્યું છે તે ડૉ. કિશોર વાંચતો જાય છે તેમ તેમ એને આઘાત સાથે પોતાના પ્રિય દવેસાહેબનું માલ્લું રૂપ નજરે પડતું જાય છે. દવેસાહેબની હીનતા, લઘુતાપ્રેરિથી પ્રેરિત ઈર્ષ્યા અને ખટપટિયા સ્વભાવને કારણે શાહસાહેબ જેવા પ્રજ્ઞાવાન અને પ્રતિભાસંપન્ન શિક્ષકનો લાભ શાળાને અને વિદ્યાર્થીઓને મળવો જોઈએ તેટલો ન મળી શક્યો તેનું કિશોરને દુઃખ થાય છે. જ્યોતીન્દ્ર શાહનો ભોગ લેવાયો પછી “ઉત્તમ” દેખાતી શાળા ખૂણામાં ધકેલાઈ ગઈ. સામાન્ય બની ગઈ.

ડાયરીનો અંત નાટ્યાત્મક છે. કિરણ દવે લખે છે : “કિશોર, તું આ ડાયરી પૂરી કરીશ ત્યારે મેં આ દુનિયામાંથી વિદાય લઈ લીધી હશે. હા, તું જેવો જઈશ કે તરત હું મોટા જથ્થામાં ઊંઘની ગોળીઓ લઈશ. શાંતિથી ઊંઘી જઈશ અને અપરાધભાવથી કાયમી મુક્ત થઈ જઈશ.”

“કિશોર, મને માફ કરજે. તને પ્રેરણા આપતો દવેસાહેબ તને કાયર લાગશે. સૌરી ! હું તો પ્રથમથી જ કાયર હતો. સિંહનું ચામડું પહેરેલો ગધેડો હતો.”

કિરણ દવેના પાર્થિવ શરીરનો અગ્નિસંસ્કાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે ડૉ. કિશોર અને જ્યોતીન્દ્ર શાહ સ્મશાનમાં મળે છે. તે સમયે તે બંને વચ્ચેની વાતચીત દરમ્યાન જ્યોતીન્દ્ર શાહના ફર્સ્ટ રેટરના જ હોઈ શકે તેવા, વિધાયક સંવાદો નવલકથાના લક્ષ્યને તાકવામાં સહાયક બની રહે છે. પ્રસંગોની ગૂંથણીમાં લેખકે પોતાનું કૌશલ્ય અને સર્જનાત્મકતા દેખાડી કથાનું

સુપેરે નિર્વહણ કર્યું છે. લેખકનો દાર્શનિક અભિગમ કથાપ્રવાહમાં ક્યાંય અંતરાય બનતો નથી. લેખકનું ભાષાકર્મ કથાને શણગારે છે.

ડૉ. કિશોર રાત્રે અગિયાર વાગ્યે ડાયરી વાંચવાનું આરંભે છે ને વહેલી સવારે એ વાંચન પૂરું કરે છે ત્યારે એના ફ્લેટની સામે આવેલા સિનેમાઘરમાં ‘શોલે’નું બોર્ડ ઊતરી ‘ટાઈટેનિક’નું નવું બોર્ડ લાગી ગયું હોય છે તે પણ સૂચક છે. અહીં, સિનેમાઘરમાં બોર્ડ બદલાઈ જાય છે તે સાથે નવલકથા પૂર્ણ થાય છે. ‘અંગદનો પગ’માં, લેખક જણાવે છે તેમ રોચકપણું નથી. તિખારાની જેમ પ્રગટતી કેટલીક ચિંતનકણિકાઓ અહીં પ્રસ્તુત છે :

‘વ્યક્તિ જવાનું અવશ્ય દુઃખ હોય, પણ તેનો સ્વીકાર કરવાથી જે સહજ શાંતિની અનુભૂતિ થાય છે તે અગત્યની ઘટના છે.’ (પૃષ્ઠ ૧૪)

‘માનવીને કોણ નથી ગમતું ? જે તેની નબળાઈઓ પકડી પાડે અને તેને બતાવે તે તેને નથી ગમતું.’ (પૃષ્ઠ ૩૧)

‘આંતરવૈભવ ઓછો હોય ત્યારે જ બાહ્યવૈભવની ઇચ્છા થાય છે. (પૃષ્ઠ ૮૮)

‘મારે પરમ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવવું છે તે જો અપરિગ્રહ હોય તો જ ભોગવી શકાય.’ (પૃષ્ઠ ૧૧૪)

‘જીવન ખૂબ સર્જનાત્મક હોવું જોઈએ. માત્ર પૈસા કમાવા કે ઘર તેવા નાના હેતુ ન હોવા જોઈએ. તે બધું ભલે હોય, પણ જીવન તો કળા, સંગીત અને આનંદથી ભરપૂર હોવું જોઈએ.’

શિક્ષણ સાથે જેનો થોડો પણ નાતો હોય તે સૌ કોઈને ‘અંગદનો પગ’નું વાંચન સાર્થક નીવડશે.

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના સંશોધકો-સંપાદકો’ વિશે પરિસંવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ સ્વાધ્યાય મંદિર દ્વારા ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના સંશોધકો-સંપાદકો : ઓગણીસમી સદી’ વિશેનો પરિસંવાદ પરિષદપ્રમુખશ્રી કુમારપાળ દેસાઈના અધ્યક્ષપદે તા. ૪, ૫-૮-૨૦૦૭ના રોજ યોજાયો હતો. આ પરિસંવાદમાં ૧૪ સંશોધકો-સંપાદકો વિશે વિશદ છણાવટ કરતાં વક્તવ્યો થયાં હતાં. ગુજરાતી વિષયના અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ સાહિત્યપ્રેમીઓની સવાસો જેટલી હાજરીથી ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરનો ખંડ ભર્યો ભર્યો હતો. ઉદ્ઘાટન બેઠક ૪થી ઓગસ્ટે ૯-૩૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી. રાજેન્દ્ર પટેલે સૌનું પરિસંવાદમાં સ્વાગત કર્યું હતું. દીપપ્રાગટ્ય દ્વારા રઘુવીર ચૌધરીએ કાર્યક્રમનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. તેમણે ઉદ્ઘાટન વક્તવ્યમાં ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર અને પરિષદ પ્રવૃત્તિની વાત કરી હતી. ત્યાર પછી સંશોધન, સંપાદન વિશેનાં પોતાનાં સંસ્મરણો વાગોળતાં પૂર્વસૂરિ વિદ્વાન સંશોધકોને વંદન કર્યાં હતા. રમેશ ર. દવેએ પરિસંવાદની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં કુમારપાળ દેસાઈએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ જેવી પૂર્વભાષાની પીઠિકા તેમ જ સંશોધન-સંપાદનની ચર્ચા કરી હતી. ભારતીબહેન ર. દવેએ આભારદર્શન કર્યું હતું.

પ્રથમ બેઠક ૧૧-૦૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી. ધનવંત શાહે ‘પંડિત સુખલાલજી’ વિશેના વક્તવ્યમાં તેમનાં જીવન અને સંશોધનાત્મક દષ્ટિની તેમ જ તત્ત્વચિંતક તરીકેની ચર્ચા કરી હતી. કુમારપાળ દેસાઈ ‘મુનિ પુણ્યવિજયજી’ વિશેના વક્તવ્યમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના તલસ્પર્શી અભ્યાસીની સંશોધનાત્મક ચીવટ, હસ્તપ્રતોની નોંધપાત્ર વ્યવસાયલક્ષી કામગીરી અને તેનું કુશળ સંચાલન તેમ જ તેમના જીવન અને સર્જનકાર્યને સરસ રીતે મૂકી આપ્યું હતું. જિતેન્દ્ર શાહે ‘મુનિ જિનવિજયજી’ના વક્તવ્યમાં જૈન ભંડારોની હસ્તપ્રતો તેમાંથી સંશોધિત-સંપાદિત કરેલાં પુસ્તકોની તેમ જ હસ્તપ્રતોની જાળવણી તેઓ કેવી રીતે કરતા હતા તેની સંશોધનાત્મક અને શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી હતી. વળી એમણે બીજા દિવસે પ્રોજેક્ટર દ્વારા જુદી જુદી હસ્તપ્રતોની માહિતી સઘન રીતે આપી હતી. બીજી બેઠક બપોરે ૨-૩૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી, જેમાં રતિલાલ બોરીસાગરે ‘નવલરામ’ વિશે તૈયાર કરેલ પેપરનું વાચન રમેશ ર. દવેએ કર્યું હતું, જેમાં નવલરામની સંશોધનની પદ્ધતિ અને દષ્ટિ કેવી હતી તેની પાઠવાચનાના ઉદાહરણસહિત મૂકી આપી હતી. ધીરુભાઈ ઠાકરે તૈયાર કરેલું ‘મણિલાલ ન દ્વિવેદી’ વિશેનું પેપર સતીશ વ્યાસે વાચ્યું હતું, જેમાં દાર્શનિક તરીકેનું મણિલાલનું વ્યક્તિત્વ અને તેમની સંશોધનાત્મક દષ્ટિનો સમગ્ર ચિતાર આપ્યો હતો. બળવંત જાનીએ ‘રામલાલ ચુ. મોદી’ વિશેના વક્તવ્યમાં જીવન અને સંશોધક-સંપાદક તરીકે તેમની દીર્ઘદષ્ટિને ‘ભાલણ, ઉદ્ધવ, ભીમ’, ‘કવિ ભાલણકૃત બે નળાખ્યાન’, ‘ભાલણ’ વગેરે

પુસ્તકો ઉદાહરણોસહિત મૂકી આપી હતી. સુભાષ દવેએ ‘નર્મદ’ વિશેના વક્તવ્યમાં ‘નર્મકોશ’, ‘નર્મકથાકોશ’, ‘દશમસ્કંધ’ વગેરેની ચર્ચા દ્વારા નર્મદનું સંપાદક તરીકેનું સ્થાન ચીંધી આપ્યું હતું. ત્રીજી બેઠક બપોરે ૪-૩૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી, જેમાં હસુભાઈ યાજ્ઞિકે ‘નરસિંહરાવ દિવેટિયા’ના સંશોધનાત્મક કાર્યને સઘન અને વિશદ રીતે મૂકી આપ્યું હતું. રમણ સોનીએ ‘કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ’ વિશેના વક્તવ્યમાં સંશોધક-સંપાદક અને વિવેચક તરીકે તેમની યથાર્થ રીતે મુલવણી કરી આપી હતી. કીર્તિદા શાહે ‘મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ’ વિશેના વક્તવ્યમાં તેમના જૈન સાહિત્યના ગ્રંથો ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’, ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ ભા. ૧થી ૧૦ વગેરે ગ્રંથોનું આજના સમયે કેટલું મહત્ત્વ છે તેની વિશદ ચર્ચા કરીને તેમના સંશોધનાત્મક કાર્યને બિરદાવ્યું હતું. ચોથી બેઠક પમી ઓગસ્ટ રવિવારે ૯-૩૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી, જેમાં પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ ‘મંજુલાલ મજમુદાર’ વિશેના વક્તવ્યમાં તેમનાં વિવેચન, સંશોધન અને સંપાદન વગેરે ગ્રંથોની સરસ છણાવટ કરી હતી. જેમાં ગ્રંથોની પ્રત, જોડણી, વ્યાકરણ વગેરેની વિગતે ચર્ચા કરી હતી. કાનજી પટેલે ‘મધુસૂદન મોદી’ વિશેના વક્તવ્યમાં તેમણે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં કરેલાં દશેક સંપાદનોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી હતી. પાંચમી બેઠક ૧૧-૦૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી. રમણીકભાઈ શાહે ‘બેચરદાસ દોશી’ વિશેના વક્તવ્યમાં જૈન-પ્રાકૃત વાચનાઓનું પ્રમાણભૂત સંપાદન તેમ જ પ્રાચીન સાહિત્ય, ઐતિહાસિક તેમ જ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રમાં ઘોતક અર્થઘટન વિશેની છણાવટ કરી હતી. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ ‘રા. વિ. પાઠક’ વિશે ચર્ચા કરી જેમાં ‘બૃહદ પિંગળ’ની નોંધપાત્ર ચર્ચા કરી હતી. તેમણે ઉમેર્યું હતું કે મધ્યકાલીન પિંગળ પણ રચાવું જોઈએ. આપણું સમગ્ર મધ્યકાલીન સાહિત્ય ગેય છે. ગેયનો શબ્દ જ પિંગળ અને સંગીતમાં મળે છે. અનિલા દલાલે સમાપનમાં સંશોધકો-સંપાદકો અને વિવેચકોનું કેટલું મોટું કામ છે, તેને એ. સી. બેડલે આનંદવર્ધન જેવા સંશોધકો-વિવેચકોના ઉદાહરણો સાથે મૂકી આપ્યું હતું. સમગ્ર પરિસંવાદનું સંચાલન પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ કર્યું હતું. પરિસંવાદમાં બધાના ચહેરા પર કશુંક પામ્યાની ચમક દેખાતી હતી.

— ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

રવીન્દ્રભવન

રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથની પુણ્યતિથિ ૭ ઓગસ્ટ ૨૦૦૭ના રોજ સાંજે શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે ટાગોરની પ્રસિદ્ધ નવલકથા ‘ઘરે બાહિરે’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું. તેમણે તે સમયની બંગાળી નવલકથાઓમાં વ્યક્ત થયેલી રાષ્ટ્રભાવનાની ભૂમિકા આપી, ‘ઘરે બાહિરે’માં પ્રકટ થતી ઉદારમતવાદી રાષ્ટ્રીયતાની વિશદ ચર્ચા કરી હતી. ટાગોરે નિખિલના પાત્ર દ્વારા તેમની આ વિભાવનાને કેવી રીતે ઉદ્ઘાટિત કરી છે તે નવલકથાની ઘટનાઓ દ્વારા ભોળાભાઈએ નિર્દેશિત કર્યું હતું.

જયન્તિ દલાલ સ્મૃતિ-સંધ્યા

પરિષદ, જયન્તિ દલાલ સ્મૃતિ સમિતિ અને જશવંત ઠાકર ફાઉન્ડેશન સંયુક્ત ઉપક્રમે જયન્તિ દલાલની પુણ્યતિથિ તા. ૨૪ ઓગસ્ટ ૨૦૦૭ની સાંજે દલાલ સાહેબને સૌએ ખૂબ યાદ કર્યાં. મુખ્ય વક્તા શ્રી વિનોદ અધ્વર્યુએ તેમના અંગત પરિચય અને પ્રસંગો દ્વારા

જયન્તિભાઈના વ્યક્તિત્વની લાક્ષણિકતાઓ બતાવી સ્મરણાંજલિ અર્પી. પરિષદ પ્રમુખે જયન્તિ દલાલના જીવન અભિગમમાં રહેલી માનવી પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ અને સ્નેહને તેમના એકાંકી 'અવતરણ'ના ઉદ્દારણથી દર્શાવ્યા. શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે આભારવિધિની સાથે આવતે વર્ષે આવનાર જયન્તિ દલાલની જન્મશતાબ્દી માટેની તૈયારીની વાત કરી.

આ કાર્યક્રમ પછી જશવંત ઠાકર ફાઉન્ડેશનના શ્રી અદિતિ દેસાઈ દિગ્દર્શિત, જયન્તિ દલાલ રચિત એકાંકી 'સ્મૃતિ-વિસ્મૃતિ'નું મંચન થયું. અદિતિબહેનની દિગ્દર્શનની, માર્મિકતાઓ પકડી નાટકને અભિનીત કરવાની, ઉત્તમ સૂઝ દર્શકોએ હૃદયથી વધાવી લીધી. કલાકારોને અભિનંદન પાઠવી સૌ વિખરાયા.

આગામી કાર્યક્રમો

તા. ૨૫-૯-૨૦૦૭ની સાંજે કવિ, વિવેચક ધીરુ પરીખ ઉશનસૂ વ્યાખ્યાનમાળાનું વ્યાખ્યાન ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં આપશે. વિષય છે 'જીવન અને કવિતા'.

ગયા વર્ષે યોજેલી લેખિકાઓની (એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિના ઉપક્રમે) એકાંકી નાટ્યલેખનની શિબિર દરમિયાન લખાયેલ એકાંકીઓમાંથી પસંદ કરેલી ત્રણ નાટિકાઓ તા. ૨૯-૯-૨૦૦૭ શનિવારે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં રજૂ થશે. રવિવાર તા. ૩૦-૯-૨૦૦૭ના રોજ અન્ય નાટિકાઓનું કલાકારો દ્વારા પઠન થશે. (તા. ૧૧-૮ અને તા. ૧૨-૮ - આ કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો, પણ સંજોગવશાત્ તે મોકૂફ રાખવો પડ્યો હતો.)

આ જ નિધિના ઉપક્રમે યોજાયેલી વાર્તાલેખન - સ્પર્ધા માટેની વાર્તાઓ તા. ૧૬-૯-૨૦૦૭ સુધીમાં મોકલી આપવી.

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક.લા. સ્વાધ્યાય મંદિર હસ્તકની બી. કે. મજમુદાર ગ્રંથપ્રકાશન શ્રેણીમાં જે સર્જકોનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેમના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તક - કવિતા, વાર્તા, નાટક, સર્જનાત્મક નિબંધ - નું ગુણવત્તા અને વર્ષદીઠ એકના ધોરણે પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી નવોદિત સર્જકોને આ હેતુ માટે પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત ‘બી. કે. મજમુદાર ગ્રંથપ્રકાશન શ્રેણી માટે’ એવી નોંધ સાથે નીચેના સરનામે મોકલવા જણાવવામાં આવે છે -

પ્રકાશનમંત્રીશ્રી,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધન ભવન,
નદીકિનારે, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

ધીરુભાઈ ઠાકરનું સન્માન

તા. ૪ ઓગસ્ટના રોજ સાંજે ભાઈકાકા ભવનમાં ધીરુભાઈ ઠાકર અભિવાદન સમિતિ દ્વારા શ્રી ધીરુભાઈને સન્માનવાનો એક કાર્યક્રમ યોજાઈ ગયો. તેમના ૮૦મા વર્ષમાં પ્રવેશ નિમિત્તે ‘સવ્યસાચી સારસ્વત’ પુસ્તકનું વિમોચન પણ થયું. તે પ્રસંગે શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે સ્વાગતપ્રવચન કર્યું હતું. પ્રાસંગિક વક્તવ્ય શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ આપ્યું હતું. અતિથિવિશેષ શ્રી સી. કે. મહેતા હતા. એમણે કહ્યું હતું - “માત્ર આપણે જ નહીં, પણ ગુજરાતી ભાવિ પેઢી પણ શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર પ્રત્યે કૃતજ્ઞ રહેશે. શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર જાહેર જીવનનું એક મૂલ્યવાન આભૂષણ છે. ધીરુભાઈની પ્રવૃત્તિ વૃદ્ધિ પામે અને નવી પેઢી તેમાંથી પ્રેરણા લે એ અત્યંત જરૂરી છે.”

શ્રી દાઉદભાઈ ઘાંચીએ કહ્યું, “ધીરુભાઈ, તમને વૃદ્ધાવસ્થા સ્પર્શી શકે એમ છે નહીં. હું એમનો વિદ્યાર્થી. છેક ૧૯૪૫માં. આજ આપ આ ગુજરાતની સંસ્કારનગરીના પ્રતિનિધિ તરીકે વિદ્યાનું સન્માન કરી રહ્યા છો.”

શ્રી ગુણવંતભાઈએ કહ્યું, “હું ધીરુભાઈને વંદન પાઠવવા આવું છું અને એ ભાવનાથી આવી રહ્યો છું. એ એન્સાઈક્લોપીડિક પંડિત છે. મને તો ગુજરાતમાં ઝટ એન્સાઈક્લોપીડિક પંડિત જડે તો ધીરુભાઈ ઝટ યાદ આવે.... ગુજરાત આવનારી અનેક પેઢીઓ સુધી એમનું ઋણી રહેશે.”

શ્રી નારાયણભાઈએ કહ્યું, “ધીરુભાઈને હું પણ પહેલાં મોડાસામાં જ મળ્યો હતો. એક શાંતિ સૈનિક તરીકે. મોડાસા ગામ કોમી હુલ્લડનું ભોગ બન્યું. અમારા યજમાન ધીરુભાઈ હતા. ...ડાયનેમિઝમ અને સ્ટેબિલિટી બંને સાથે ન હોય તો સાઈકલ ચલાવનારો તો પડી જ જાય. બંને જોઈએ. ધીરુભાઈએ પૂરું ડાયનેમિઝમ રાખ્યું અને એટલી જ સ્ટેબિલિટી એની સાથે છે. જેની પાસે મિશન હોય તેને ઉંમર લાગુ પડતી નથી.”

પ્રતિભાવ આપતાં ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરે કહ્યું, “જિંદગીના દીર્ઘ પટ પર આજે પાછું વાળીને નજર કરું છું તો અનેક દાયકાઓની શિક્ષક તરીકેની કારકિર્દી દરમિયાન સેંકડો - અથવા કહો કે હજારો વિદ્યાર્થીઓ મારી પાસેથી પસાર થઈ ગયા છે. પુરુષાર્થ દૃઢ અને પ્રબળ હોય તો પ્રારબ્ધ પણ સાનુકૂળ થાય છે તેમ સ્વાનુભવથી કહું છું. ગામડામાં ૧૮ વર્ષ મહેનત કરી અને નિવૃત્ત થયા બાદ ધીમે ધીમે વિદ્યા, વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગ તથા શાસનનાં ક્ષેત્રોમાંથી સહાય મળતાં વિશ્વકોશનું સ્વપ્ન સાકાર થયું. એટલે મેં સફળતા માટેનું સમીકરણ બાંધ્યું છે કે પ્રેમ + પરિશ્રમ + પ્રારબ્ધ = સફળતા.”

આભારવિધિ ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત શેઠે કરી હતી. સંચાલન ડૉ. પ્રીતિબહેન શાહે કર્યું હતું અને પ્રાર્થના ડૉ. અલ્પાબહેન શાહે ગાઈ હતી. કાર્યક્રમના અંતે ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર લિખિત ‘ઊંચો પર્વત ઊંડી ખીણ’ નાટકમાંથી થોડા નાટ્યાંશો ભજવાયા. શ્રી દામિનીબહેન મહેતા

અને હસમુખભાઈ બારાડીએ આ નાટ્યાંશોની ભજવણી કરી હતી.

– ડૉ. નલિની દેસાઈ

‘વીસમી સદી’ની વેબસાઇટનું વિમોચન

ગુજરાતી પત્રકારત્વ અને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અવ્વલ સ્થાન ધરાવતા સામયિક ‘વીસમી સદી’ (૧૯૧૬-૨૧)ની વેબસાઇટ રવિવાર ૨૨ જુલાઈના રોજ ખુલ્લી મૂકવામાં આવી હતી. ૯૫ વર્ષના ડૉ. રતન માર્શલે www.gujarativisamisadi.com પર ક્લિક કરી ત્યારે સાહિત્યકારો અને સાહિત્યપ્રેમીઓથી ખીચોખીચ ભરાયેલો અમદાવાદનો ભાઈકાકા હોલ તાળીઓના ગડગડાટથી ગુંજી ઊઠ્યો હતો. ડૉ. માર્શલે ગદ્ગદ કંઠે ‘વીસમી સદી’ના ‘અધિપતિ’ હાજમહંમદ અલ્લારખિયા શિવજીનું પ્રદાન અને બલિદાન યાદ કરતાં કહ્યું હતું, ‘આજે હાજનો પુનર્જન્મ થયો હોય એવું લાગે છે.’

‘વીસમી સદી’ના ડિજિટાઇઝેશનમાં ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવનાર સાહિત્યકાર રજનીકુમાર પંડ્યા અને ધીમંત પુરોહિતે પોતાની કેફિયતમાં આઠ દાયકા જૂના અંકો મેળવવામાં પડેલી તકલીફો અને તેમાં થયેલા સુખદ અનુભવો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક યાદ કર્યા હતા. નવનીતભાઈએ પ્રાસંગિક પ્રવચનમાં ચાર દાયકા પહેલાં ‘વીસમી સદી’ સાથે થયેલા પ્રેમની વાત કરી હતી.

કવિ ‘ખબરદાર’ લિખિત ગઝલ-અંજલિ ‘બેકાર ગુજરાતની સેવા કરી, હાજી ગયો’ દીપ્તિ દેસાઈએ ગાઈને કાર્યક્રમનો આરંભ કર્યો અને અંતે અર્ચન ત્રિવેદીએ હાજનો પાઠ લઈને તેમના જીવનસંઘર્ષો અને વ્યક્તિત્વની ઉત્તમ ઝાંખી કરાવી હતી. હાજના જીવન અને તેમની કામગીરીના મહત્ત્વ વિશે કુમારપાળ દેસાઈ અને ધીરુભાઈ પરીખે પ્રવચન આપ્યાં. રઘુવીર ચૌધરીએ આશ્ચર્યજનક રીતે હાજી કે ‘વીસમી સદી’ને બદલે તેમાં છપાયેલી પહેલી ગુજરાતી વાર્તા ‘ગોવાલણી’ વિશે વાત કરી. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરે ટૂંકું અધ્યક્ષીય પ્રવચન આપ્યું, જેમાં તેમણે હાજને અંતિમ દિવસોમાં થયેલા અકસ્માતની વિગત આપી.

‘નાટક’ ગુજરાતી રંગભૂમિ સંદર્ભે વિશેષાંક

શિવેટર મીડિયા સેન્ટર અને ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે ૧૧ ઓગસ્ટે ગુજરાતી રંગભૂમિનાં ૧૫૦ વર્ષના સંદર્ભે ‘નાટક’ સામયિકના વિશેષાંકનું વિમોચન ‘નાંદીકાર’ના નિયામક શ્રી રુદ્રપ્રસાદ સેનગુપ્તાના હસ્તે થયું હતું. અધ્યક્ષસ્થાને શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર હતા. અર્ચન ત્રિવેદી અને નિમેષ દેસાઈએ રંગભૂમિનાં ગીતો ગાયાં હતાં. ૧૨ ઓગસ્ટે રુદ્રપ્રસાદ સેને ‘આજે ભારતીય રંગભૂમિ’ પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

‘સાહિત્યનો માનવજીવન પર પ્રભાવ’ પર વાર્તાલાપ

ગુજરાત પુસ્તકાલય પ્રેરિત ‘સાહિત્યસૃષ્ટિ’ના ઉપક્રમે ‘સાહિત્યનો માનવજીવન પર પ્રભાવ’ વિષય પર મનસુખ સલ્લાએ વાર્તાલાપ આપ્યો હતો અને ‘ગાંધીબાપુના જીવનના પ્રેરકપ્રસંગો’ પુસ્તકનું લોકાર્પણ કર્યું હતું. કાર્યક્રમનું સમાપન પ્રો. લવકુમાર દેસાઈએ કર્યું હતું. સંચાલન અવિનાશ મણિયારે કર્યું હતું.

અભ્યાસ શિબિર

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી અધ્યાપક સંઘ તથા ઉના કેળવણી મંડળ સંચાલિત મહિલા આર્ટ્સ કૉલેજના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થી શિબિરનું આયોજન થયું હતું.

ડૉ. મનોજ જોશીને સિમલાની એસોસિએટશીપ

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના પ્રાધ્યાપક ડૉ. મનોજ જોષીની સિમલાની ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એડવાન્સ સ્ટડીની ‘રિસર્ચ એસોસિએટશીપ’ માટે પસંદગી થઈ છે.

‘ઉદ્દેશ’ની વેબસાઇટ

ગુજરાતી સાહિત્યના વિવેચક અને ‘ઉદ્દેશ’ના સંસ્થાપક શ્રી રમણલાલ જોશીની પ્રથમ પુણ્યતિથિ ૧૫ સપ્ટેમ્બરના રોજ ‘ઉદ્દેશ’ સામયિકની www.uddesh.org નામની વેબસાઇટ શરૂ થશે જેમાં સામયિકની બધી જ માહિતી ઉપલબ્ધ થશે. આ વેબસાઇટ ઉદ્દેશ ફાઉન્ડેશને મૂકી છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

‘પ્રવચન-શાંતિનિકેતન’ : રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. નગીનદાસ પારેખ, (ત્રણ ભાગમાંથી) યથા : અનિલા દલાલ, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૧૬+૨૦૪, કિં. રૂ. ૧૧૦/-, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું]

‘પ્રવચન-શાંતિનિકેતન’ એટલે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરને જે છાતીમ(સપ્તપર્ણી)ની છાયામાં પરમ શાંતિનો એકાએક બોધ થયો હતો, તે છાતીમતલાના પરિસરમાં ૧૮૯૧માં બાંધેલ ક્ષાયાના કમનીય ઉપાસનામંદિરમાં અનેક બુધવારોની સવારે રવીન્દ્રનાથે આપેલાં પ્રવચનો અર્થાત્ ફરેલાં ઉદ્બોધનો. આ પ્રવચનો ‘શાંતિનિકેતન’ નામથી સ્વયં રવીન્દ્રનાથે સંપાદિત કરેલાં. ગુજરાતીમાં નગીનદાસ પારેખે એ જ નામથી ત્રણ ભાગમાં એનો અનુવાદ કરેલો. અહીં એ ત્રણ ગુજરાતી ગ્રંથોમાંથી પસંદ કરીને પ્રવચનો આપ્યાં છે. ઉપરિષદની વાણી સાથે વિશ્વકવિ રવીન્દ્રનાથનું દર્શન અદ્ભુત રીતે વણાયેલું છે.

‘મહારાજના મુખેથી અને બીજી વાતો’ : સં. મગનભાઈ જો. પટેલ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૭, પૃ. ૨૪+૨૬૪, કિં. રૂ. ૧૪૦/-, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું]

ગાંધીવિચારના વિદ્વાન મગનભાઈ જો. પટેલ સંપાદિત શ્રી રવિશંકર મહારાજનું આ પુસ્તક મહારાજનાં વ્યક્તિત્વ, વાણી અને વિચારનું યથાર્થ દર્શન કરાવે છે. મહારાજે વિનોબાજીની ભૂદાન પ્રવૃત્તિને પોતાનું જીવન અર્પણ કરીને, ગામડે ગામડે ફરી લોકો સુધી વિનોબાજીનો સંદેશો પહોંચાડવાનો સંકલ્પ કરેલો. રવિશંકર મહારાજની બોતેરમી વરસગાંઠને દિવસે પૂરાં પાંચ વર્ષ માટે મગનભાઈ દાદાની પદયાત્રામાં એમની અંગત સેવા માટે જોડાયા હતા. આમ દાદાના અંતેવાસી બનેલા એમણે દાદાના શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે દાદાનાં જીવન, વિચાર અને કાર્યની ઝાંખી કરાવતી પાંચ પુસ્તિકાઓ સંપાદિત કરેલી. એમાંથી ચાર પુસ્તિકાઓનું એમણે ખંત અને થીવટપૂર્વક પુનઃ સંપાદન કરી આપ્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, ‘ટાઈમ્સ’ પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

[‘પરબ’ સૂચિ : સં. ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, પારુલ કં. દેસાઈ, રમેશ ર. દવે, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૧૪+૪૫૦, કિં. રૂ. ૨૬૦/-, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું]

ચાર દાયકાથીય વધારે સમયથી પ્રકાશિત થતું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું મુખપત્ર ‘પરબ’ ગુજરાતીનાં ઉત્તમ સાહિત્યિક સામયિકોમાં અગ્રસ્થાને રહ્યું છે. કવિતા, વાર્તા, નિબંધ આદિ સર્જનાત્મક કૃતિઓ ઉપરાંત વિશેષે તેમાં વિવેચનસાહિત્યના અભ્યાસલેખો અને ગ્રંથાવલોકનો આદિ સામગ્રીથી સાંપ્રતિક ગુજરાતી સાહિત્યની ગતિવિધિનો જીવંત આલેખ મળે છે. આમ હોઈને ‘પરબ’ની વીતેલાં વર્ષોની ફાઈલો સાહિત્યના વર્તમાન તેમજ ભાવિ જિજ્ઞાસુઓ માટે મહત્ત્વના સ્ત્રોત સમાન છે.

‘પરબ’માં પ્રકાશિત સામગ્રીને આ સૂચિમાં અંકદીઠ, સાહિત્ય-સ્વરૂપ અનુસાર તેમજ કર્તાદીઠ – એમ ત્રિવિધ રીતે વિભાજિત કરીને ઉપયોગ કરનાર જિજ્ઞાસુ અભ્યાસીને સહુલિયત કરી આપી છે.

[સંસ્કૃતિ-સંદર્ભ : સં. રઘુવીર ચૌધરી, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃષ્ઠ : ૧૬+૫૬૦, કિં. રૂ. ૨૫૦/-, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું.]

આ ગ્રંથમાં સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરતા સંસ્કૃતિ-સંદર્ભો સમાવિષ્ટ થયા છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આલેખાયેલ સુધારકયુગ, પંડિતયુગ, ગાંધીયુગ આ બધાં નવજાગરણનાં ઉપકારક મોજાં છે. એમના દ્વારા સંસ્કૃતિનું શોધનવર્ધન થતું રહ્યું છે. અહીં મણિલાલ નભુભાઈ, આનંદશંકર, ગાંધીજી, બ. ક. ઠાકોર, પંડિત સુખલાલજી, સ્વામી આનંદ, કાકાસાહેબ, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, નાનાભાઈ ભટ્ટ જેવા સંસ્કૃતિધારકો અને સાહિત્યવિદો છે, તો નગીનદાસ પારેખ, ક. મા. મુનશી, મેઘાણી, ‘સુન્દરમ્’, જયંતિ દલાલ, ઉમાશંકર, ‘દર્શક’, નિરંજન ભગત જેવા સાહિત્યકારો પણ છે. ઉપરાંત ગુજરાતના વર્તમાન ચિંતકોના લેખો પણ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, ‘ટાઈમ્સ’ પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭